

KUZEY MEZOPOTAMYA VE KUZEY LEVANT'TA "HALAF DÖNEMİ" (MÖ 6100-5300/5100): MADDİ KÜLTÜR, GEÇİM EKONOMİSİ VE KÜLTÜREL TEMAS
"HALAF PERIOD" (6100-5300/5100 BC) IN NORTHERN MESOPOTAMIA AND THE NORTHERN LEVANT: MATERIAL CULTURE, SUBSISTENCE ECONOMY AND CROSS-CULTURAL ENCOUNTERS

İZZET ÇIVGIN*

Öz: Makalenin konusu, MÖ 6100-5300/5100 arasında Yukarı Mezopotamya ve Kuzey Levant'ta etkili olmuş, *Halaf* olarak bilinen maddi kültür evresidir. Halaf maddi kültürü, bu 6 yüzyıl içinde, sayılan iki bölge dışında eskiden Samarra kültürünün merkezi olan Orta Mezopotamya'ya da girmiştir. Aslına bakılırsa, en eski Hassuna kapları ile boyalı Samarra ve Halaf kapları arasında kopuştan çok süreklilikler vardır. Halaf çanak-çömleği, 1000 yıldır dönüşen çömlek işçiliğinde yakalanan yeni düzeyi temsil etmektedir. *Halaf maddi kültürü*, 7 unsurun toplamından oluşur. 1- Kaliteli, ince cidarlı, boyalı ve bezekli çanak-çömlekler. 2- "Tholos" adı verilen yuvarlak planlı yapılar. 3- Temelleri taştan, duvarları *tauf* ya da *kerpiç*ten yapılar. 4- Kil insan (özellikle kadın) figürinleri. 5- Damga mühürler. 6- Orta ve Doğu Anadolu menşeli obsidyen çekirdeklerinden üretilmiş yontmataş aletler. 7- Kil sapan taşları... Bu maddi kültür unsurları etrafında türdeş bir dünyayı paylaşan Halaf toplumunun geçim kaynakları, sürekli-kalıcı yerleşimlerde yapılan tarım, yarı-göçebe çobanlık ve avcı-toplayıcılıktır. Genelde küçük köylerde ve mezralarda yaşayan Halaf toplumu, özel mülkiyete geçmiş, eşitlikçi ilişkilere sahip ama içinde hiyerarşi potansiyeli taşıyan bir toplumdur. Yazar, Halaf'ın eşitlikçilik ile hiyerarşi arasındaki ara konumunu açıklamak için Aristoteles'in potansiyel-aktüel analizinden yararlanmış, Halaf devrinde hala eşitlikçi görünen toplumsal yapının hiyerarşi potansiyelini barındırdığını iddia etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kuzey Mezopotamya • Kuzey Levant • Geçim Ekonomisi • Halaf • Kültürel Temas

Abstract: The Halaf culture occurs in the Late Neolithic period which lasted between 6100-5300/5100 B.C. and is found in Upper Mesopotamia and the Northern Levant. Indeed, the fine painted pottery of the Halaf culture emerged gradually from a transitional stage in which Hassuna and Samarra decorative modes and stylistic traits dominated. Halaf culture is known for its (1) painted and thin-walled pottery, (2) round buildings, (3) adobe or mud-brick building techniques, (4) clay female figurines (5) stamp seals, (6) chipped stone tools made of obsidian from Central or Eastern Anatolian sources, and, (7) clay sling bullets. In addition to permanent village agriculture, mobile pastoralism and hunting-gathering were the basis of all Halafian communities settled in the short-term, in small and dispersed hamlets or villages. The stamp-seals may mark onset of personal property. Halaf societies were most probably based on an egalitarian but potentially ranked-hierarchical system. The author employs Aristotle's theory of actuality to explain the Late Neolithic transition from egalitarianism to ranked societies.

Keywords: Northern Mesopotamia • Northern Levant • Subsistence Economy • Halafian • Cultural Contact

* Doç. Dr., Mardin Artuklu Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, İktisat Tarihi ABD, Mardin. ☎ 0000-0003-0338-0929 | izzetciygin@gmail.com

Bu çalışmanın ham hali, 18-21 Nisan 2019'da Muğla'da düzenlenen "3. Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Kongresi"nde sözlü olarak sunulmuş ve sunuma bir PPT slayt dosyası eşlik etmişti. Bildirinin adı "Kuzey Mezopotamya'da 'Geç Neolitik 5' ya da 'Halaf Dönemi' (MÖ 5900-5300): Maddi Kültür, Geçim Ekonomisi ve Kültürel Temas" idi. O bildiride kullanılan veriler ilk kez bu makale ile bütünlüklü bir metin haline getirilmiştir.

Değerli önerileri ile makalenin gözden geçirilip eksiklerin giderilmesine büyük katkı sağlayan ancak kör hakemlik uygulaması nedeniyle adlarını bilmediğim iki hakeme şükran ve minnet borçluyum.

Giriş

İnsanlık Tarihi'nin dönüm noktalarından olan *Besin Üretimi Devriminin* temeli, Kuzey Mezopotamya ile Güney Levant'ta Çanak-Çömleksiz Neolitik A'da (MÖ 10000-8800) atılmış¹, Çanak-Çömleksiz Neolitik B'de (MÖ 8800-7000) ise, sekiz yabancı bitki türü (gernik buğdayı, siyez buğdayı, arpa, bezelye, mercimek, nohut, burçak, keten) ve dört yabancı hayvan (keçi, koyun, sığır, domuz) evcilleştirilmiştir². Evcilleştirme, bitki ve hayvan türleri içinden insan ihtiyacına uygun örnekler seçildiği için denetime alınmış hayvan ve bitki örneklerinin morfolojik değişim geçirmeleri demektir³.

Dönem	"Besin Üretimi" ne dayalı geçim ekonomisinin gelişim evreleri
Çanak-Çömleksiz Neolitik A: MÖ 10000-8800	- Yuvarlak planlı evler ile kamusal alanı kapsayan "geniş köyler" - Orta Fırat Havzası'nda dörtgen planlı ilk yapılar - Orta Fırat'ta evcilleştirme-öncesi ekim - Geçim stratejilerinin hala ağırlıklı olarak avcılık, toplayıcılık ve balıkçılığa dayanması - PPNA kültürünün Kuzey Fırat boyunca yayılmaya başlaması
Erken Çanak-Çömleksiz Neolitik B: MÖ 8800-8200	- Dörtgen planlı evleri ve kamu binalarını kapsayan geniş köyler, nüfus artışları - Bakliyat ve tohumlu bitki ekimi; bazı tahılların evcilleştirilmesi - Avcı-toplayıcılık ve balıkçılığın beslenme rejiminde önceliğini sürdürmesi; koyun-keçi evcilleştirme - Güney Levant'ta ÇÇNA kültürünün devam etmesi, ÇÇNB yolunda gecikme
Orta Çanak-Çömleksiz Neolitik B: MÖ 8200-7500	- Köylerde standart ve dörtgen planlı mimari - "Kuzey Bereketli Hilal"de, yani Orta-Yukarı Fırat'ta "evcil" tahıl ve bakliyat ekiminin yaygınlaşması - Yukarı Fırat'ta (Güneydoğu Anadolu'da) kati surette evcil keçi-koyun besiciliğine geçiş; domuz ve sığır evcilleştirmenin başlangıç evreleri - ÇÇNB kültürünün (dolayısıyla erken tarım ve hayvancılığın Levant Koridoru denen bağlantı yolu ile Güney Levant'a (İsrail-Filistin'e) ulaşması
Geç Çanak-Çömleksiz Neolitik B: MÖ 7500-7000	- Bereketli Hilal'in pek çok parçasında belirgin nüfus artışları - Evcil bitki havuzunun genişlemesi (kabuksuz buğday, keten vb.) - Çiftçi-otlatıcı ekonomiye evcil domuz ve sığır besiciliğinin eklenmesi - Besin üretiminin "Kuzey Bereketli Hilal" dışına (Güney Levant, Batı İran, Orta Anadolu'ya) yayılışı
ÇÇNB-Final ve ÇÇNC: MÖ 7000-6500	- Bereketli Hilal'de çanak-çömlek teknolojisinin ortaya çıkmaya başlaması - Tarım ve hayvancılık ile doğmakta olan çanak-çömlek (besin saklama-taşıma) kültürünün Batı Anadolu üzerinden Avrupa'ya yayılması - Çanak-çömleksiz neolitiğin Güneybatı Asya'nın çöl ve çöl-altı bölgelerine girişi

"Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem" Kronolojisi⁴

¹ Nesbitt 2002, 122-124.

² Lev-Yadun 2000, 1602.

³ Nesbitt 2002, 115; Weiss *et al.* 2006, 1608.

⁴ Peters *et al.* 2005, 111.

"Çanak-Çömleksiz Neolitik B" sonlarında, MÖ 7500-7300 civarında, insanlık tarihinin ilk büyük yerleşimleri doğmuştur. 8-16 hektar büyüklüğündeki yeni yaşam birimlerine layık görülen isim "mega-köy"dür. *Mega* sözcüğünün nedeni, bunların aynı çağın diğer yerleşimlerinden 8-10 kat büyük olmaları ve içlerinde yüzlerce hatta birkaç bin kişiyi barındırmalarıdır. Ama bunlar yine de köydürler, zira toplumsal örgütlenmeleri büyük oranda eşitlikçidir, buralarda erken kentlere özgü uzmanlaşma ve hiyerarşi saptamak çok zordur. Ama en önemlisi, erken kentler, örneğin MÖ 4. binyıl ortalarındaki Uruk kenti, onlarca küçük köyün merkezinde konumlanarak birer *takas merkezi* olarak işlev gördükleri ve siyasal seçkinlerin gözetiminde uzun-mesafeli ticareti örgütleyebildikleri halde, Çanak-Çömleksiz Neolitik B mega-köyleri kendilerine yeten ve çevrelerinde onlarla bağlantılı köyler bulunmayan yerleşimlerdir. Hatta Çatalhöyük, binlerle ifade edilen nüfusuna karşın ilk başlarda avcı-toplayıcılığa dayalı bir geçim ekonomisine sahiptir; tarımın ve çobanlığın yerleşime eklenmesi daha sonra olmuştur⁵.

Çanak-Çömleksiz Neolitiğin onu izleyen Çanak-Çömleklili Neolitikten (MÖ 7000-5100) farkı, yerleşimlerdeki tapınak alanlarıdır. Tapınak mimarisi (Göbekli Tepe, Nevali Çori) ve yüksek nüfuslu köyleriyle (Çatalhöyük, Ayn Ghazal) dikkatleri üzerine çeken Çanak-Çömleksiz Neolitiğin aksine, Çanak-Çömleklili Neolitikte anıtsal yapılar ve geniş köyler yoktur: Mega-köyler ortadan kalkmış ve yayılım alanları 1 hektarın altındaki *mezraların* sayısı 1-3 hektarlık köylerin sayısını aşmıştır. Çanak-Çömleklili Neolitik toplumu, ani ve şiddetli iklim değişiklikleri nedeniyle avcı-toplayıcılık ve hareketli çobanlık gibi tarım-dışı faaliyetlere yönelmiş; "yerleşik" geçim pratiklerinde ısrarcı olmamıştır.

MÖ 7000 dolaylarında Neolitik geçim tarzı geniş bir alana yayılmışken maddi kültürde ani bir kopuş yaşanmıştır. Takas ağları zayıflamış, köyler küçülmüş, bazı bölgelerde hareketli (hayvanların otlaklara götürüldüğü) çobanlık geçim ekonomisine eklenerek yarı-yerleşik bir yaşam tarzının doğmasına yol açmıştır. Bu ani gelişmenin nedenlerini etraflıca ortaya koymak zor olsa da, akla en yakın olasılık *küresel iklim değişikliği*dir⁶.

MÖ 7000'den sonra Yakın Doğu'da beslenme dışındaki alanlarda da önemli gelişmeler gözlenmiştir. İlki, giysi yapmak için yün ve keten üretiminin artmasıdır. Aynı dönemde, çömlekçilik ve dövme bakır işçiliği toplum yaşamına girmeye başlamıştır. Ergani bakır yataklarına yakın mesafedeki Çayönü, bakır işlemede öne çıkan ilk yerleşimler arasında yer alır. Ama Geç Neolitik toplumu- nun MÖ 6500'e doğru bir kriz yaşadığı, üretim biçimi ve yerleşiklik eğiliminin değişmekte olduğu yönünde işaretler de mevcuttur⁷.

Çanak-Çömleksiz Neolitik *besin üretimine hazırlık* olarak tanımlanabilirse, birden çok *evcil* bitkinin ekildiği, birden çok *evcil* hayvanın beslendiği, yüzlerce yerleşimin Yakın Doğu'yu kapladığı ve bu yerleşimlerin birbirleriyle mal takası yapıp kültürel-teknik etkileşim içinde bulunduğu "çiftçi-çobanlar evreni" MÖ 7000'den sonraki Çanak-Çömleklili Neolitik dönemde doğmuştur. Ama tam da Neolitik kültür yaygınlaşırken ve köylerin yüzölçümü-nüfusu artarken, Yakın Doğu toplumu ani bir kopuş yaşamıştır. Buna *Çanak-Çömleksiz Neolitik B'nin çöküşü* diyen yazarlar vardır. Bazı arkeologlar, takasta azalma, kamusal mimaride zayıflama ve büyük yerleşimlerin sayısındaki düşüşü açık kanıtları olmasa da *kuraklaşmaya* yormuşlardır. Son 20 yılda sayısı artan yayınlar sayesinde, spekü-

⁵ Simmons 2010, 175-176.

⁶ Guilaine 2005, 527.

⁷ Liverani 2014, 39.

latif biçimde ifade edilen küresel iklim değişikliğinin “reel” olduğunu görüyoruz. Ancak acele hükümler yanıltıcı olabilir. MÖ 7. binyıldaki ekonomik-teknik-toplumsal-sanatsal dönüşüm yalnızca iklim değişikliği üzerinden okunamaz. Ayrıca bu tip dönüşümler ile “iklim olayları” zaman bakımından örtüşmeler bile eşzamanlılık bir nedenselliğe işaret etmeyebilir. Belki de *çöküş* olarak tanımlanan olaylar ve süreçler, aslında karmaşık toplumların ortaya çıkışını hızlandırmıştı.

MÖ VII. binyılın son çeyreğine damga vuran ani kuraklık-soğumaya *8,2 kiloyear event*, *8,2 ka climate event* ya da *8,2 ka cooling event* denmektedir. Bu terimlerden anlaşılması gereken, günümüzden 8200 yıl önce bir iklim olayının gerçekleştiğidir. Kendall *et al.* “olay”ı ani ve küresel ölçekli iklim değişikliği olarak tanımlamıştır⁸. Kuzey Atlantik oksijen-izotop kayıtlarının analizinden çıkan sonuç, MÖ 6300-6200 arasında bu bölgede belirgin bir soğuma ve yağış azalması olduğu yönündedir⁹. Paleoklimatoloji analizleri, Grönland’ın önceki yüzyıllara nazaran 4-8 °C daha soğuk olduğunu göstermiştir. Kuru ve soğuk iklimin Asya-Afrika’da bariz kuraklık yarattığı sanılmaktadır¹⁰. Tarımın ve hayvancılığın beşiği Güneybatı Asya, Kuzey Afrika ile birlikte WANA (*West Asia & North Africa*) iklim kuşağına dâhildir. Bu kuşak, az yağmur alan, kurak, yarı-kurak ve çölleşme eğilimli ekosistemlerin toplamından oluşur¹¹. Cebelitarık’tan Afganistan’a kadarki 5000 km’lik hattı kapsayan WANA kuşağına Akdeniz’e özgü sıcak-kuru yazlar ve soğuk-yağışlı kışlar hâkimdir. Güneydoğu Asya’nın tarıma elverişli topraklarının % 74’ü kurak (yıllık yağış 200-400 mm), % 14’ü yarı-kurak (yıllık yağış 400-600 mm) kategorisine girer. Besin üretiminin doğduğu Yakın Doğu topraklarının çoğunluğu yağış rejimine bakılarak kurak ve yarı-kurak olarak tasnif edilebilir¹².

Yakın Doğu iklimi MÖ 7000’lerde bugünkünden daha sıcak ve yağışlı olmalıdır. “İklim Optimumu” denen bu ortam, tarımın doğumu-yaygınlaşması açısından idealdir. Ama MÖ 6300/6200’de sıcaklık 4-8 °C birden düşmüş, yağış (*kuru tarımı* zora sokacak, hatta bazı yerlerde imkânsız kılacak denli) azalmış olabilir. Kurak bölgelerde ekim faaliyetlerini zaten güçlüklerle sürdüren köylüler, yıllık yağış 300 mm’nin altına indiğinde yağışlı bölgelere göç etmek ya da hareketli çobanlığa yönelmek zorunda kalacaklardır.

İklim değişikliği, toplumları yeni koşullara uymaya zorlar. Ama toplumların ve onu oluşturan bireylerin bu tip değişimlere verdikleri tepkiler ve çözüm yolları farklıdır. Çevre, geçim stratejilerini sürdürme ya da değiştirme kararını derinden etkileyen bir faktördür. İklim değişikliğinin gerçekleştiği süre de, alınacak kararı belirleyen diğer unsurdur. Değişim ani ise, geçim stratejilerini hızlıca yenilemek gerekir. Ama yüzyıllara yayılan iklim değişikliğine tek kuşak yanıt veremez. İklimbilim ve arkeoloji verilerini birlikte değerlendiren uzmanların bir bölümü, *MÖ 6200 iklim olayının* 200 yıl gibi kısa bir sürede gerçekleştiğini düşünüyorlar. Bu, 200 yılda dünyanın su kaynaklarının, vejetasyonun (bitki örtüsü + bitkilerin olgunlaşma süresi) ve hayvan dağılımının değişmesi demektir. Erozyon ve deflasyon, yani rüzgârın gevşek yüzey çökellerini kaldırması da, insan-hayvan-bitki habitatlarının görünümünü değiştirebilir, geniş alanlar kumulla kaplanabilir, canlıların orayı terk etmesi gerekebilir. MÖ 6200’de dünya bu türden çarpıcı bir iklim olayı yaşamış ise, yarı-kurak bölgelere yerleşen toplumların sert kışlar / kuru yazlar nedeniyle yiyecek bulmakta zorlanmaları, kıtlık

⁸ Kendall *et al.* 2008, 423.

⁹ Holmes *et al.* 2016, 348.

¹⁰ Akkermans *et al.* 2015, 98-99; Nieuwenhuyse *et al.* 2016c, 68.

¹¹ Hamdan – Smets 2013, 147.

¹² Oram – de Haan 1995, 5-7.

hatta açlık tehdidi yaşamaları olasıdır. Böylesi koşullar, insanların bir bölümünü göçe zorlamış olabilir¹³.

Çiftçi-çobanlığın anayurdu olan Yakın Doğu'nun büyük bölümünde su kıtlığı çekilir; yağış biraz bile azalsa çiftçiler yıkıcı sonuçlara maruz kalırlar. MÖ 6200'deki kuraklık da yerleşik çiftçileri *habitat arayışındaki gezginlere* ya da *iklim sığınmacılara* dönüştürmüş olabilir. Ama iklim değişikliğine verilecek tek karşılık yeni yurt arayışı değildir. Yeni çevre koşulları insanları yerlerinde kalıp geçim pratiklerini değiştirmeye, yani *uyuma* zorlayabilir¹⁴.

Mezopotamya ve Levant'ta Çanak-Çömlekli Neolitiğin (MÖ 7000-5100) ikinci yarısı (6200-5100), 1950'lerden 2000'lere kadar maddi kültür (özellikle keramik) topluluğu temelinde Hassuna, Samarra, Halaf, Ubeyd adlı 4 kültür evrenine bölünerek inceleniyor; ayrıca, bunların kronolojik bir sıra izlediğine inanılıyordu. Ama aşağıda tanıtmaya çalışacağımız yeni çalışmalar sayesinde, maddi kültüre coğrafi-tarihi sınırlar çizmenin ne denli zor olduğunu anlaşılmıştır.

Bernbeck - Nieuwenhuyse'nin önerdikleri ve Halil Tekin'in de Türkçeye kazandırdığı "Geç Neolitik" ya da "Çanak-Çömlekli Neolitik" kronolojisi¹⁵:

C14 Tarihlendirme (düzeltilmiş)	Evreler	Arkeolojik Dönemler
MÖ 7000-6700	Geç Neolitik 1	Pre-Proto-Hassuna
MÖ 6700-6300	Geç Neolitik 2	Proto-Hassuna
MÖ 6300-6000	Geç Neolitik 3	Arkaik Hassuna / Pre-Halaf
MÖ 6000-5900	Geç Neolitik 4	Hassuna/Samarra/Proto-Halaf
MÖ 5900-5300	Geç Neolitik 5	Halaf (Erken-Geç)
MÖ 5300-5100	Geç Neolitik 6	Halaf-Ubeyd Geçiş Evresi

Günümüze gelene dek gerek *Erken* ya da *Çanak-Çömleksiz Neolitik* için gerekse *Geç* ya da *Çanak-Çömlekli Neolitik* için belli tarihlerde uzlaşma ve her ikisini kendi içlerinde alt-birimlere bölme ihtiyacı sürekli artmıştır. 2013'te yayımlanan kapsamlı bir kitap, bu hususta epey yol alındığını göstermesi bakımından önemlidir. Kitabın editörlerinden Bernbeck ve Nieuwenhuyse, Geç Neolitiği *bölgesel kültürler* ve *bunların kesişim noktaları* ekseninde tanımlama (Kuzey Mezopotamya'yı *kültür dairelerine* ayırarak inceleme) geleneğinden kurtulmamızı sağlayan kapsayıcı ve bütüncül/bütünleştirici bir kronoloji önermişlerdir¹⁶.

Eski yaklaşım, Geç Neolitiğin ikinci yarısını *maddi kültür* (özellikle çanak-çömlek) topluluğu temelinde zamansal-mekânsal olarak Hassuna, Samarra, Halaf, Ubeyd adlı 4 *kültür evrenine* bölüyor ve bütünü 4 parçadan hareketle görmeyi deniyordu. Buna göre, Geç Neolitiğin ilk yarısı için önerilen alt-dönemler de "Proto-Hassuna Öncesi" (MÖ 7000-6700), "Proto-Hassuna" (MÖ 6700-6300), Arkaik Hassuna (MÖ 6300-6000) ya da Erken Halaf-Öncesi (MÖ 7000-6600), Orta Halaf-Öncesi (MÖ 6600-6300), Geç Halaf-Öncesi (MÖ 6300-6050) ve Proto-Halaf (MÖ 6100-5950) gibi adlar taşıyordu.

¹³ Biehl 2015, 125-126, 129-130.

¹⁴ Nieuwenhuyse *et al.* 2016c, 69.

¹⁵ Tekin 2015, 112, figür 5.

¹⁶ Bernbeck - Nieuwenhuyse 2013, 27, tablo 1.1.

1. “Geç Neolitik 1 ve 2” (MÖ 7000-6300)

Arkeolojide yeni yaklaşımlar, 2 binyıla yaklaşan Çanak-Çömlekli Neolitiğin farklı biçimlerde adlandırılması gerektiğini ortaya koymuştur. Bernbeck-Nieuwenhuys'e'nin önerdikleri kronoloji, Geç Neolitiği 6 alt-evreye böler. Buna göre, Geç Neolitik 1'de (MÖ 7000-6700) Kuzey Levant ve Kuzey Mezopotamya'da, yani Kuzey Suriye ve Kuzey Irak'ta Yakın Doğu'nun ilk çanak-çömlekleri üretilmiştir. Bunlar, bezeksiz ve boyasız “yalın” kaplardır. Kalın cidarlı olan yalın kaplar, düşük ısıda fırınlanmışlardır.

Geç Neolitik 2'de (6700-6300) çömlek çeşitliliği artmış, keramik üretme bilgisi Doğu Akdeniz kıyılarından Zağros yamaçlarına uzanan yüzlerce km'lik hattın tamamına yayılmıştır. Bu devirde büyük köylerin sayısı daha da azalmış, Kuzey Suriye'nin Habur ve Balikh vadileri ile Kuzeybatı Irak'taki Sincar Dağlarının doğusunda yer alan ovada yeni yerleşimler boy vermiştir. MÖ VII. binyılda Kuzey Mezopotamya ve Kuzey Levant arasında yoğun bir kültürel temasın var olduğu da saptanmıştır. Orta ve Doğu Anadolu obsidyenin VIII-VII. binyıllarda Güney Levant'a, yani İsrail-Filistin-Ürdün hattına kadar ulaşabilmiş olması, bize temasın yoğunluğu hakkında fikir vermektedir.

Obsidyenin Yakın Doğu'nun neredeyse tamamına ulaşmasını sağlayan takas ağları, obsidyen işçiliğinin de geniş bir satıhta ve *çoğul katkılar* ile yenilenip çeşitlenmesine olanak tanımıştır. Japon arkeolog Yoshihiro Nishiaki, ilk kez Habur yerleşimi Tell Kaşkaşok'ta bulunan *köşeleri inceltirilmiş obsidyen dilgi-dilgicik* örneklerinin çevredeki diğer yerleşimlerde de üretilmiş ve kullanılmış olabileceğini öne süren ilk yazardır. Bu dilgilerin yapıstırıcı işlevi olan bitüm sayesinde ahşap bir sapın içine gömüldükleri ve böylece keskin oraklar meydana getirdikleri sanılıyor. Nishiaki, Habur'un batısındaki Balikh Havzası yerleşimlerinde benzer dilgilerin üretildiğini göstermekle kalmamış, bunların Diyarbakır yerleşimlerinde de mevcut olduğunu saptamıştır¹⁷. Y. Nishiaki, aradaki ufak farklar nedeniyle bu dilgileri *Habur tipi* ve *Balikh tipi* olarak ikiye ayırmış ama hepsinin aynı işlevi gördüklerini öne sürmüştür. Yukarı Habur yerleşimi Tell Seker Aheimar'da, iki tip dilgi de mevcuttu. Nishiaki, yerleşimde *Çanak-Çömleksiz Neolitik* çağın sonlarına doğru Balikh tipi dilgiler kullanılırken, *Çanak-Çömlekli Neolitik* çağda *Tell Kaşkaşok tipi köşeleri inceltirilmiş dilgilerin* yaygınlaştığını keşfetmiştir¹⁸. Urfa'da Mezra-Teleilat Höyüğü'ndeki bulgular ise, yalnızca Orta Fırat'ı değil Yukarı Fırat ve Dicle'yi de içine alan geniş bir etkileşim alanının varlığına işaret eder. Bu yerleşimdeki *köşeleri bilinçli olarak yontulmuş dilgiler* ile *Balikh ve Habur dilgileri* arasında bariz benzerlik vardır¹⁹. M. Teleilat, Çanak-Çömleksiz Neolitikten Çanak-Çömlekli Neolitiğe geçişi temsil eden bir yerleşim olduğu için, Yakın Doğu'nun en kalabalık bölgelerinin MÖ 7000'lerde ortak bir taş işçiliğinde birleştikleri öne sürülebilir.

Yakın Doğu etkileşim ağlarının ne denli geniş olduğunu görmek için Balikh ve Habur havzalarının 600 km güneyindeki İsrail köyü Hagoşrim'e de bakılmalıdır. Yerleşimin Anadolu'daki obsidyen ocaklarına uzaklığı kuş uçuşu 700 km olduğu halde, burada obsidyen aletlerin çakmaktaşı muadillerine oranı 1'e 47'dir. Güney Levant'ın en fazla obsidyene sahip *Erken Neolitik* yerleşimi Hagoşrim'in önemi, burada MÖ VI. binyılda *köşeleri inceltirilmiş dilgilerin* kullanılmasındır²⁰. O halde, Halaf-

¹⁷ Nishiaki 1990, 5-6, 11-12; Nishiaki 1993, 144.

¹⁸ Nishiaki 2011, 462.

¹⁹ Coşkunsu 2011, 393.

²⁰ Schechter *et al.* 2013, 509, 511-512.

Öncesi Balikh ve Ön-Hassuna devri Habur havzalarında üretilen *köşeleri inceltilmiş dilgilerin benzerleri*, Güney Levant'a ancak Halaf döneminde, kabaca 1000 yıl sonra ulaşmış olmalıdır. Bu tablo bize Yakın Doğu toplumlarının obsidyen işçiliği bakımından uzun erimli, *kültür evrenlerini* ve *arkeolojik dönemleri* aşan bir etkileşim içinde olduklarını gösterir.

Kuzey Levant'tan, yani Doğu Akdeniz kıyılarında Zağros'a uzanan batı-doğu hattında da çanak-çömlekle taşınan besin maddelerinin takas edildiğini, bu sayede uzak toplumların birbirine çok benzeyen maddi kültür unsurları üretebildikleri görülmektedir. Rus arkeolog Nikolay Bader, Sincar'ın doğu yamacındaki Tell Maghzalia ve Zağros'un batı yamacındaki Jarmo yerleşimlerinin maddi kültürlerinin benzerliğine dikkat çekmiş, hatta iki yerleşim ahalsinin fiziki temas kurmuş olabileceğini öne sürmüştür. Ona göre, Maghzalia, Sotto ve Kültepe gibi *Ön-Hassuna köyleri*, kendilerinden pek uzaktaki *diğer Kuzey Mezopotamya yerleşimleri ile* -kuzeyde Cafer Höyük'ten doğuda Jarmo'ya kadar- *ortak bir kültürü ve tarihi paylaşıyorlardı*. 800 km tutan bir hat boyunca çiftçi-çobanlık ve avcı-toplayıcılık birlikte yürütülüyor, maddi kültür öğeleri bir köyden diğerine aktarılırken teknolojinin yayılımı da kolaylaşıyordu. Toros-Zağros eteklerini birleştiren bu geniş bölgenin pek çok noktasında, aynı tip obsidyen dilgilerin, mermer bileziklerin, fırlatma, yani mızrak ve ok uçlarının, kemik iğnelerin üretilip kullanıldığı saptanır. Ama bu, sonraki Hassuna, Samarra, Halaf gibi *bölgesel kültürlerin hiç var olmadığı*, Basra Körfezi ile Akdeniz arasındaki geniş coğrafyayı iskân eden yüzbinlerce insanın aynı kültüre mensup olduğu anlamına da gelmemektedir. Bader, ortaklıklara karşın MÖ VI. binyılda Dicle'nin batısı ve doğusunda maddi kültürün farklılaştığını, bunların ilkinin Hassuna diğerini Samarra adıyla tasnif edebileceğimizi belirtmiştir²¹.

Aralarındaki uzaklığa karşın, Maghzalia ve Seker mimarileri de ortak karakteristikler sergilemektedirler. İkisinde de zemin taş ve kil ile döşenmiş, alçıtaşı ile sıvanmıştır. Çatılar sazla örtülmüştür ve sazın üzerinde yine sıva vardır²². Jarmo, doğuda Zağros ile daha batıda Sincar yamaçlarını birbirine yaklaştıran *aracı yerleşim / etkileşim noktası* olabilir. Seker çanak-çömleklerinin ortaya çıkışından on-yıllar sonra keramik bilgisi ve tekniklerinin dalga dalga dört bir yana yayıldığını ve MÖ 6900-6800'e kadar Zağros'a ulaştığı görülmektedir. Aslında Jarmo'nun kurulduğu yıllarda kültürel temas içinde olunan coğrafya Zağros idi; Jarmo'nun erken çanak-çömlekleri Tepe Sarap ve Guran'da bulunan örneklerle benziyordu. Ama çok geçmeden Sincar yerleşimi Tell Sotto ile temas yoğunlaştı²³. Özetle, Jarmo MÖ VII. binyılın ilk yarısında Torosları Zağros'a bağlayan Güneydoğu Anadolu, Kuzey Suriye, Kuzey Irak ve Batı İran hattı boyunca yaşanan her türden kültürel ve teknolojik dönüşümün taşıyıcısı olabilir.

Jarmo, Tell Sotto yerine Tell Maghzalia ile karşılaştırıldığında da benzer sonuçlara ulaşılır. Duvarların *tauf* ile inşa edilmesi, iki yerleşimde de obsidyen kullanımının yaygın olması, yontmataş işçiliğinde görülen paralellik, çiftçilik ve çobanlığa ek olarak avcı-toplayıcılığın sürdürülmesi, Maghzalia ile Jarmo'nun pek çok açıdan benzeştiğini kanıtlar. Maghzalia taş işçiliği ise, hem 500 km batısındaki Kuzey Suriye yerleşimleri Mureybet ve Ebu Hureyre, hem 300 km kuzeybatısındaki Çayönü-Diyarbakır, hem de güneydoğusunda kalan Jarmo ile ortak karakteristikler sergilemektedir²⁴. Demek ki Ön-Hassuna kültürünün etkilendiği ve etkilediği alan, içinde yer aldığı Sincar bölgesi ile

²¹ Bader 1993, 70-71.

²² Munchaev 1993, 250.

²³ Price – Arbuckle 2013, 444.

²⁴ Maisels 1993a, 105-106.

sınırlı değildir, aksine Ön-Hassuna maddi kültürü Zağros'tan Yukarı Fırat ve Dicle'ye uzanan geniş bir etkileşim evreninin parçası ve sonucu gibi görünmektedir.

2. “Geç Neolitik 3 ve 4” (MÖ 6300-5900)

Geç Neolitik 3'te (MÖ 6300-6000) yaşanan en önemli gelişmeler, iklim değişikliği nedeniyle yağışların azalması, kuraklık sonucunda çobanlığın ve *hareketli* / yarı-göçebe üretim biçimlerinin güçlenmesi, geçimde tarımın payının bariz biçimde düşmesi, Hassuna ve Samarra maddi kültürlerinin temas yoluyla geniş bir keşişim kümesi oluşturarak benzer estetik-teknik özelliklerde buluşmasıdır.

Standart Hassuna kapları ile çağdaş olan *Samarra çanak-çömlekleri*, MÖ VII. binyıl sona ererken özellikle 3 yerleşimde keşfedilmiştir. Bunlar, *Hassuna etkileşim evreninin* güneyinde yer alan Orta Dicle yerleşimleridir: Samarra, Es-Sawwan, Çoğa Mami. Bu dönemde (MÖ 6150-5900) Hassuna yerleşimlerinde de Samarra kapları bulunduğu için iki kültürün daha geniş bir etkileşim evreni oluşturdukları söylenebilir: *Hassuna-Samarra evreninde* büyük olasılıkla mallar, teknikler, hatta insanlar kolayca yer değiştirebiliyorlardı. Bu yüzden Samarra çanak-çömlek topluluğunun sınırını belirlemek son derece zordur ve “ara bölgeler” kadar Hassuna anayurdunda bile, *Standart Hassuna* topluluğu arasında *Samarra-etkili* (Samarra-influenced), *Samarra-bağlantılı* (Samarra-related) ve *Samarra-benzeri* (Samarra-like) çömleklere rastlanabilmektedir²⁵.

Samarra iyi malları (*Samarra Fine Ware*) ile Standart Hassuna kapları arasındaki farklar teknoloji değil süsleme ile ilgili farklardır. Uzmanlar, önceleri Hassuna dünyasında Samarra tipi kaplar bulunduğunda, bu *yabancı* kapların güneyden kuzeye ithal edildiğini varsayıyorlardı. 1990'larda yayımlanan çalışmalar bu yargıyı yıktı ve Samarra çanak-çömleklerinin pek çoğunun kuzeyli/Hassunalı/yerli ustalar tarafından üretildiğini ortaya koydu. Türkiye sınırına yakın Kuzey Suriye yerleşimi Sabi Abyad sayesinde ise, daha önemli bulgulara ulaşıldı: Yerleşim, Tell Hassuna'nın 400 km batısında ve Samarra'nın 550 km kuzeybatısında konumlandığı halde, çömlek ustalarının burada ürettiği *Turuncu renkli iyi mallar*, Hassuna ve Samarra geleneklerinin sentezi olarak tezahür ediyordu²⁶.

Samarra yerleşimlerinin Hassuna dünyası ile etkileşim içinde olduklarını gösteren başka bulgulardan da söz edilebilir. Örneğin Tell es-Sawwan mezar hediyeleri içinde yarı değerli taşlar göze çarpmaktadır ki bunlar Sincar Vadisi yerleşimi Yarım Tepe I'de de bulunan akik ve türkuaz gibi “yakın çevreye yabancı” taşlardır. Türkuazın İran kökenli olması muhtemeldir; bu hal, Samarra dünyasının Zağros'un batı yamaçlarına komşu oluşuyla açıklanabilir. Yarım I'de türkuaz kullanımı X-VIII. tabakalarda artmış, ama Anadolu'dan gelen obsidyenin taş objeler içindeki oranı azalmıştı²⁷. Türkuaz gibi yabancı bir hammaddenin Samarra ve Hassuna dünyalarında değer görmesi, iki kültürün dışarıyla benzer bağlar kurdukları ve birbirlerini tanıdıkları yönünde değerlendirilebilir.

Tell es-Sawwan'ın geçim ekonomisi de Hassuna yerleşimlerinde işleyen ekonomiye çok benzer. Beslenme rejiminin en temel unsurları, gernik buğdayı, ekmeklik buğday, belki siyez buğdayı, iki ve altı sıralı kavuzlu arpa ile altı-sıralı kavuzsuz arpadır. Yerleşimde, *çeditu/çeti* olarak da tanınan baklagiller ailesinden prosopis ve gebreotu/kapari gibi bitkiler bolca tüketilmiş; keten ekimi yapılmıştır. Dicle'den kabuklu yumuşakçalar ve balık elde eden es-Sawwan halkı, keçi-koyun ve belki sığır besi-

²⁵ Nieuwenhuyse *et al.* 2001, 148.

²⁶ Nieuwenhuyse *et al.* 2001, 148.

²⁷ Charvát 2002, 27.

ciliği yaparken, avcılık sayesinde sofrasındaki eti çeşitlendirmiştir²⁸. Gerek es-Sawwan gerekse Çoğa Mami'de, Hassuna evrenindekiler ile aynı hayvanların avlandığını görüyoruz: yaban eşiği, ceylan, yaban öküzü ve alageyik²⁹.

Peki, *Geç Neolitik 3* ya da *Halaf-Öncesinde*, takriben MÖ 6300-6200'lerde, gerçekten bir iklim değişikliği yaşandı mı? Eğer öyle ise, bu iklim olayının yerleşikliğe darbe vurduğu ve köylerin kısa süreli iskân edilmesine kapı araladığı öne sürülebilir. Ama son yıllarda *iklimi kültürel değişiminin asli nedeni olarak sunan yaklaşıma* dönük eleştiriler çoğalmıştır. Buna göre, iklim olayları ile arkeolojik dönemler arasındaki eşzamanlılık yeterli bir kanıt değildir³⁰.

Tell Sabi Abyad bulguları, olası iklim değişikliğini tartışmaya olanak tanıdığı için çok değerlidir. MÖ 6200 civarında gerçekten yağış azalmış ve kuru tarım yapmak zorlaşmış olabilir. Ama Sabi Abyad ile onun 650 km batısındaki Çatalhöyük'te bu iklim olayına verilen yanıt, toplumların yerleşimleri tamamen terk edip başka yurt arayışına çıkmaları olmamıştır. Ahali, her iki yerleşimde de geçim ekonomisini dönüştürerek iklim olayına "mukavemet" etmiş ve eski höyüğün çok yakınında yeni bir yerleşim alanı kurmuştur. Tell Sabi Abyad ve onu da içine alan Balikh Vadisi'nde MÖ 6500-6000 arasında insan-hayvan ilişkilerinin bariz biçimde değiştiği saptanmıştır. 1- Keçi-koyun örneklerinin kesim yaşları ve çömlere uygulanan kalıntı analizleri birlikte değerlendirildiğinde, Sabi Abyad'da evcil hayvanların VII. binyılın son çeyreğinde yalnız eti değil sütü için de beslendiği anlaşılmaktadır. 2- Aynı süreçte, yün eğirirken ipi ağırlaştırmaya yarayan "ağırşak"ların kullanımı yaygınlaşmıştır. Demek hayvanlar et ve süt kadar yünleri için de beslenmişlerdir. Keçi bol süt verir, koyun sütü de yağlı ve mineral-protein-vitamin-karbonhidrat içerdiği için besleyicidir. Geçiş döneminde sığır tüketimi de artmış; sığır, yerleşimde keçi-koyundan sonra en çok rağbet gören 2. tür olmuştur. Aslında kurak zamanlarda sığır beslemek akıllıca değildir: küçükbaşlardan daha fazla su ve ota ihtiyaç duyan sığırlar, keçi-koyun kadar sık doğuramazlar. Belki evcil sığırın bölgeye girişi 6200 iklim olayından önce başlamıştı ve toplum yeni geçim stratejileri oluştururken eti bol olan bir hayvandan vazgeçememişti. Uzmanlar, bu dönemde Sabi Abyad'da da hareketli çobanlığın güçlendiğini saptamışlardır. Bunun nedeni kuşkusuz yakınlardaki otlaklardan azami düzeyde yararlanabilmektir. Bu değişimlere saklama kaplarının ve özellikle de desenli çömlerin yaygınlaşması eşlik etmiştir. Toplum, herhalde önceki devirlere nazaran dar günler için daha fazla besin depolamak zorundaydı ve desenli saklama kapları da tek tek ailelerin değil topluluğun bütününe besin saklama ihtiyacına yanıt veriyordu³¹.

Hollandalı arkeolog Bleda Düring'in kanaati, Yakın Doğu'da MÖ VII. binyılda gerçekten soğuma ve kuraklaşma yaşandığı, ama bunun ani ve baskın bir iklim olayı olmayıp MÖ 6600-6000 yılları arasındaki 600 yıla yayıldığı yönündedir. Düring, uzun soluklu ve şiddeti düşük olan bu değişikliğe *mega iklim olayı* adını layık görür. MÖ 6300-6200'de başlayan iklim salınımı, diğerinin içinde gerçekleşmiştir, ama 160-200 yıl kadar sürmüş olsa da daha sert bir soğuma-kuraklaşmaya yol açmıştır³². Özetle, Yakın Doğu ve Anadolu Neolitik-Kalkolitikini şekillendiren asıl iklim değişikliği 6600-6000 arasındaki "mega iklim olayı"dır ancak dönemin ikinci yarısında iklim daha da sertleşmiştir.

²⁸ Maisels 1993a, 108-109.

²⁹ Niemi 2016, 19.

³⁰ Nieuwenhuys *et al.* 2016c, 69.

³¹ Nieuwenhuys *et al.* 2016c, 70-87.

³² Düring 2016, 135-139.

Ne ki kuraklaşma insan toplumlarını bozguna uğratmamış, onları mukavemete zorlamıştır.

İklim olaylarının Neolitiğin evrimine etkisini araştıran Flohr *et al.*, Düring'in tezini bir ölçüde teyit ettiler. Ekibe göre, kamusal yapıları ile karmaşık toplumun gelişini haber veren mega-köyler yerlerini MÖ VII. binyıl boyunca küçük köylere bırakmış olsalar da, "Çanak-Çömleksiz Neolitik B'nin çöküşü", "yaygın göçler" ya da "pek çok yerleşimin tamamen terk edilmesi" söz konusu değildir. Yakın Doğu'da yağışlar %17 azalmış ve yarı-kurak bölgelerde eskisi gibi "kuru tarım" yapmak zorlaşmıştır. İnsanlar, yer değiştirmektense koşullara uyum sağlamış, esnek olmayı öğrenmişlerdir (*resilience*: mukavemet). 1- Tarım güç kazandıkça yabancı sebze-meyve tüketimi azalmıştı; koşullar değişince bu pratiklere geri dönülmüştür. 2- Besi hayvanları çeşitlendirilmiştir. 3- Tarım arazileri genişletilerek hasadı artırmak amaçlanmıştır. 4- Yerleşik ekonomiden tümenden vazgeçilmemiş ama mera arayışı toplumu daha hareketli kılmıştır. 5- Besin saklama ve komşularla takas olanağı artırılmaya çalışılmıştır. 6- Toplumsal ağlar güçlendirilmiştir. Flohr *et al.*, "mega iklim olayı"nın gerçek olduğunu önermekle kalmayıp daha uzun bir dönemi kapsadığını (MÖ 6650-5850) iddia ederler. Bu doğru ise, toplumlar 6200'deki daha şiddetli kuraklaşmaya uyum sağlayacak bir zamandan yararlanmış olmalıdır³³.

Toplumları yerleşikliğe yönelten üretim etkinlikleri daralırken "hareketlilik" (*mobility*) gerektiren yaylacılık ve avcı-toplayıcılığın güçlenmesi, gerçekte insanın doğanın meydan okumasına verdiği karşılık, bir mukavemettir: Doğa ve iklime mukavemet, atalarımızın sorun çözme yeteneklerini artırdığı için değerli bir kazanımdır. Yakın Doğu toplumlarının mukavemet stratejileri hemen yukarıda aktarılmaya çalışıldı. Salisbury ve Bácsmegi'nin Macaristan'da Körös Irmağı çevresindeki Geç Neolitik toplumlarını konu alan araştırmaları, Avrupa halklarının da iklim değişikliklerine karşı benzer tepkiler geliştirdiklerini, çevresel koşullar yaşamlarını zorlaştıracak biçimde ağırlaştığı vakit bu etkiyi hafifletmek için geçim etkinliklerini çeşitlendirdiklerini ortaya koymuştur³⁴.

Mukavemetin ya da "Kuzey Mezopotamya halkının zorluklarla mücadele stratejileri"nin bir başka ayağını *ikincil ürünler devrimi* oluşturur. Çobanlık, ihtiyat saikiyle kenarda "canlı et" tutmanın ötesine geçmiş; süt ve yün gibi ikincil ürünler yaratmak besiciliğin parçası haline gelmiştir. Kıl kaplardaki hayvansal yağ kalıntıları sayesinde, Yakın Doğu halklarının MÖ VII. binyıl sonlarında süt üretmeye başladıkları bilinmektedir. Ağırşaklar ise, Geç Neolitik 3 yerleşimlerinde yün eğrildiğini kanıtlamaktadır. Bu gelişmelerden ilki olan süt üretimi, toplumun "besin kıtlığı"na bulduğu etkili bir çözümdür.

"İlk üretim devrimi" tanımıyla, bir hayvandan yaşamı boyunca bir kez yararlanma kastedilmiştir. Yani, hayvan kesilerek et, kemik ve derisinden yararlanılmış ve hayvan tamamen tüketilmiştir. İkinci üretim devriminde ise hayvandan yaşamı boyunca süt, yün veya gücünden sürekli yararlanarak, onunla birlikte yaşamın "faydacılığı" ön plana çıkmaktadır. Burada hayvanın yaşatılması, hatta mümkünse sağlıklı ve uzun yaşatılması hedeflenmektedir³⁵.

"İkincil ürünler devrimi", aynı dönemlerde Kuzey Suriye'den Orta Anadolu'ya uzanan pek çok yerleşimde birden gerçekleşmiş olmalıdır. Ian Hodder, Çatalhöyük halkının MÖ VII. binyıl sonlarında doğru hangi koyunların kesime gideceğine yaş ve cinsiyete bakarak karar verdiklerini sapt-

³³ Flohr *et al.* 2016, 23-27.

³⁴ Salisbury – Bácsmegi 2013.

³⁵ Tekin 2017, 245.

miş ve bu hali koyunun yalnız eti değil sütü ve yünü için de beslendiğine yormuştu³⁶. Evershed *et al.*, 2008 yılında yayımlanan ve yağ-içerik analizleri ile büyük ilgi uyandıran çalışmalarında, Marmara bölgesinde yine VII. binyıl sonlarında süt-bazlı besinlerin üretilip tüketildiğini kanıtladılar. Özbal *et al.* imzalı 2011 tarihli makale ise, süt üretiminde öncü yerleşimlerden birinin Bursa'daki Barcın Höyük olabileceğini göstermiştir³⁷. Nihayet, adı Tell Sabi Abyad'la özdeşleşen P. Akkermans, zor iklim koşullarında büyük sürüler beslemek zorlaştığı için Sabi Abyad toplumunun önceki satırlarda anılan yerleşimlerle aynı dönemlerde ikincil ürünlere yöneldiklerini ifade etmiştir³⁸.

Kuzey Mezopotamya toplumlarının MÖ 6300-6000'de ürettikleri maddi kültür, çanak-çömlek hamurları, şekilleri ve fırınlama koşulları dikkate alınarak, "arkeolojik kazılarda ilk kez ortaya çıkarıldıkları" iki höyüğün adıyla tanımlanmışlardır. Buna göre, Hassuna maddi kültürü Yukarı Dicle'den Habur Havzası'na uzanan bölgeye yayılmıştır, Hassuna kültürünün gelişiminin bütün evrelerinin izlenebildiği coğrafya Sincar Vadisi'dir³⁹. Öte yandan Orta Fırat yerleşimi Tell Baghouz ile Orta Dicle yerleşimleri Samarra ve Tell es-Sawwan arasındaki bölgede Samarra maddi kültürünün baskın olduğu gözlenmiştir. Kuzeyde Yarım Tepe I'de de Samarra etkisi hissedilmektedir⁴⁰. Ama bu sözcüklerin işaret ettiği toplumlar kuşkusuz yalıtılmış değil etkileşim içindeydiler. Takas ve diğer kültürel temas biçimleri, bunların "izole evrenler" olmalarını engellemiş görünmektedir.

Fletcher, Kuzey Mezopotamya ve Kuzey Levant'ı kültürel açıdan birbirine yaklaştıran birden çok faktör saymıştır. 1- Yarı-göçebe yaşam tarzı nedeniyle hayvanlarını otlatmak için uzak meralara gitmek zorunda olan topluluklar arasındaki fiziki temas, 2- çanak-çömleği de kapsayan takas ilişkileri, 3- topluluklar-arası evlilikler, 4- kültürleşme ya da kültürel öykünme ile ona eşlik eden teknoloji transferi⁴¹. Hassuna ve Samarra sınır bölgeleri ile batıda Pre-Halaf ("Halaf-Öncesi") coğrafyasında ikamet eden toplumlar, Halaf'ın tohumlarını da bu etkileşim içinde atmış görünmektedirler. Nitekim konuya en hâkim uzmanlardan Olivier Nieuwenhuyse, bölgelerarası etkileşimin gerçekliğini ortaya koyan üç kanıt sıralamaktadır. 1- Birbirinden çok uzak yerleşimlerde, farklı sanatçıların ellerinden çıkmış çanak-çömleklerin biçim ve süsleme bakımından çarpıcı benzerlikler sergilemeleri, 2- Kap şekilleri ve bezemelerinde, hem hızlı hem süreklilik arz eden değişimlerin gözlenmesi, 3- Sanatsal üsluptaki değişimlerin aradaki mesafelere karşın farklı yerleşimlerde "aynı anda" gerçekleşmesi⁴²...

Geç Neolitik 4, bu evrenin "boyalı keramik devrimi" olarak adlandırılan olguya eşlik etmesi nedeniyle⁴³ Kuzey ve Orta Mezopotamya'da bir dönüm noktası oluşturur. Proto-Halaf ya da "Geçiş" olarak adlandırılan dönem boyunca kap üretim teknikleri ve estetiği değişmiş, fırın içindeki oksijen-karbon dioksit miktarı denetlenerek ince cidarlı, renkli ve sağlam keramikler elde edilebilmiştir⁴⁴. Ama pişirme tekniklerindeki yeniliklere karşın *Geçiş* evresinde üretilen "boyalı ve/veya bezekli kap-

³⁶ Hodder 2012, 308.

³⁷ Özbal *et al.* 2011, 308-310, 312.

³⁸ Akkermans 2014, 252-253.

³⁹ Petrova 2012, 175.

⁴⁰ Nieuwenhuyse *et al.* 2001, 149.

⁴¹ Fletcher 2016, 429-431.

⁴² Nieuwenhuyse 2017, 845.

⁴³ Nieuwenhuyse 2009, 82.

⁴⁴ Cruells 2008, 675.

lar” ya da “iyi mallar” da, Hassuna-Samarra keramik geleneğinin etkisi görülebilmektedir⁴⁵.

3. “Geç Neolitik 5” (MÖ 5900-5300)

Bu çalışmanın konusu *Halaf Devri* olduğu için makalenin başlığında tarih aralığı olarak MÖ 6100-5300/5100 verilmiştir. Ancak *Halafa hazırlık* ya da *geçiş* evresi olan “Proto-Halaf” (6100-5950) ile “Halaf-Ubeyd Geçışı” (5300-5100) çalışmada ayrıntılı biçimde ele alınmayacaktır. Makale, daha ziyade Bernbeck ve Nieuwenhuyse’nin *Geç Neolitik 5* terimiyle adlandırdığı 5900-5300 arasına odaklanacaktır. Bu 6 yüzyıllık dönemde, Halaf maddi kültürü Kuzey Mezopotamya ve Kuzey Levant’ın tamamına ulaşıp yaygınlaşmış, hatta önceki devirlerde Samarra maddi kültürünün merkezi olan Orta Mezopotamya’ya bile girmiştir.

Bu noktada, Halaf Dönemi içindeki evreleri de belirtmek yerinde olacaktır. Bu metinde Walter Cruells ve Olivier Nieuwenhuyse’nin 2004 yılında önerdikleri tarihlendirmeyi⁴⁶ kullanmak istiyoruz. Buna göre, Proto-Halaf MÖ 6100-5950, Erken Halaf 5950-5850, Erken-Orta Halaf Geçışı 5850-5700, Orta Halaf 5700-5550 ve Geç Halaf 5550-5300 arasındaki dönemlere denk düşmektedir. Halaf-Ubeyd Geçışı için de, R. Bernbeck ile O. Nieuwenhuyse’nin⁴⁷ önerdikleri MÖ 5300-5100 tarihlerini temel alacağız.

Mallowan’ın 1930’larda dile getirdiği ve Mellaart’ın 1970’lerde sahip çıktığı yaklaşım, Halaf maddi kültürünün temelinde Güney Anadolu dağlarından Kuzey Mezopotamya ovalarına inen toplulukların olduğunu söylüyordu⁴⁸. Bu önermenin nedeni, maddi kültürlerin farklı etnik grupları temsil ettiği ve bunların birbirlerinden keskin çizgilerle ayırt edilebilecekleri inancı idi. Ama arkeoloji yeni yaklaşımlar ve bulgular sayesinde olgunlaştıkça, toplumsal grupları birbirinden ayıran sınırların aslında keskin değil son derece bulanık olduğu anlaşılmıştır⁴⁹. Hassuna, Samarra ve Halaf, birbirine değmeyen (katışmayan) bağımsız bütünlükler değil, birlikte dokunmuş, birbirlerinin bazı öğelerini alarak yeni renkler kazanmış kumaşlar gibidirler. Adı geçen maddi kültür topluluğunun farklılıklar kadar benzerlikler ve sürekliliklerden de güç aldığı belirtilmelidir⁵⁰.

Makalenin konu edindiği dönemin ve maddi kültürün adı, günümüzden 110 yıl önce yapılan kazılara dayanmaktadır. 20. yüzyıl başlarında, arkeologlar Orta Dicle’de bir mezarlık alanı olan Samarra ile onun 850 km kuzeybatısındaki Coba Höyük’te aynı tip boyalı-bezekli çanak-çömleklerin üretildiğini saptamış ve bunları “Samarra çömleği” olarak adlandırmışlardı. Coba Höyük, Gaziantep’in Sakçagözü köyüne 3 km mesafededir. “Her ne kadar adını Samarra kazılarında alıyor olsa da bu çanak-çömlek ilk kez 1908 yılında Sakçagözü kazılarında ortaya çıkartılmıştır”⁵¹.

Coba Höyük kazıları 1908, Samarra mezarlık kazıları 1911’de başlamıştır. Bu ikisini sınırlarımızın güneyinde Ceylanpınar’ın hemen karşısında konumlanan Tell Halaf kazısı izlemiştir. Burada bulunan çanak-çömleklere “Halaf keramiği” denmiş olsa da, Samarra mezarı ile Coba Höyük’ün tam ortasında yer alan Tell Halaf’ın çanak-çömleklere aslında Samarra çömlek geleneğini sürdüren

⁴⁵ Cruells – Nieuwenhuyse 2004, 64.

⁴⁶ Cruells – Nieuwenhuyse 2004, 48, 50.

⁴⁷ Bernbeck – Nieuwenhuyse 2013, 27

⁴⁸ İpek 2019, 11.

⁴⁹ Akkermans – Schwartz 2004, 101.

⁵⁰ Akkermans – Schwartz 2004, 101.

⁵¹ Tekin 2017, 270.

ya da o geleneğe bakılarak üretilmiş eserlerdir. Sonraki kazılarda, boyalı-bezekli olmayan daha eski tarihli yalın kaplar keşfedilmiştir⁵². Tell Halaf çanak-çömleği, anlaşıldığı kadarıyla, 800 yıl önce üretilen ilk çanak-çömleklerin boya-bezek ile yenilediği "devrim" niteliğindeki bir gelişmeyi temsil ediyordu⁵³.

Halaf maddi kültürünün, aradaki büyük mesafelere ve doğal engellere karşın, kültür evrenini oluşturan yerleşimlerde aynı karakteristik özellikleri sergilediği hemen fark edilir. Halaf denince ilk akla gelen yerleşimlerden Tell Sabi Abyad ile onun 180 km kuzeybatısında Birecik-Urfa'ya bağlı Fıstıklı Höyük'te kapları süsleyen geometrik desenler ilk bakışta aynı gözükmektedir. Oysa görsel benzerlikler çoğu kez sanatçıların çalışma yöntemleri-pratikleri arasındaki farklılıkları da gizleyen bir unsurdur⁵⁴. Castro-Gessner, "işlem zinciri / chaîne opératoire" yöntemini kullanarak, Fıstıklı Höyük ve Tell Sabi Abyad'dan elde edilen 230'dan fazla Halaf desenini analiz etmiş ve iki toplumdaki desenler/örüntüler aynı olsa bile, çömlek boyama işinde ustaların yeteneklerini "esnek" kullanabildiklerini ortaya koymuştur. Ancak bu "esneklik" iki yerleşimde tamamen aynı da değildir. Motifler ve desenler ilk bakışta çok benzer olsalar da, desenlerin dizilişi-sıralanışı yerleşimden yerleşime ve aynı yerleşimde yaşayan bir ustadan diğer ustaya farklılık göstermektedir. Sabi Abyad ve Fıstıklı Höyük örneklerinde de motiflerin oluşturduğu seriler farklıdır⁵⁵.

Bugünkü gibi, 7-8 bin yıl önce de ustasından çırağına miras kalan en önemli bilgi teknik bilgi olmalıdır. Castro Gesner'e göre⁵⁶, usta büyük olasılıkla süslemeler için kendisinin tercih ettiği temaları çırağına öğretiyor, genç zanaatkâr ustasının zevkine değer vererek bu temaları kendi eserlerine yansıtıyordu. Öğrenci, öğrendiğini çoğu kez otomatik biçimde uygular ve bir rutinin parçası olarak yaratır yarattığını. Ama onun esere bireysel katkı getirmediği, taklitçiliğin ötesine geçmediği düşünülebilir mi? Kuşkusuz her zanaatkâr kalıplaşmış temayı şöyle ya da böyle esnetmiş, esere kendi imzası olan nüansları da katmıştır. Öğrenme, gözlem ve taklitten güç almakla birlikte, sosyal ve katılımcı bir süreç olup etkileşime açıktır.

Sosyolog Anthony Giddens, bilinçli davranışlarımızın biri "pratik" diğeri "sözel", yani dille ifade edilebilen, diğer insanlara aktarılabilen, iki bilinç tarafından yönlendirildiğini öne sürmüştür⁵⁷. Ona göre, pratik ve sözel bilinç, "aktörlerin kendi eylemleri içinde ve bu eylemler aracılığıyla inşa ettikleri toplumsal ortamlar hakkında bilgi sahibi oldukları iki anlam veya düzey"dir⁵⁸. Giddens, *sözel bilinci* bireyin etkinliğini söze döktüğü bilinç formu olarak tanımlar. *Pratik bilinç* ise, söz ya da yazıyla ifade edilmeyen bilinçtir⁵⁹.

Çömlek boyamak ilk bakışta Giddens'in pratik bilinç olarak tarif ettiği "zanaatkârın pratik yaparak öğrendiği, ustalaştıkça beceriyle kullandığı, ama sözle dışa vurulmayan bir bilgi-deneyim" gibi görünse de, Castro-Gessner, bu etkinlik esnasında "zanaatkârın bireysel-pratik bilgisi" kadar *kolektif belleğin de aktarıldığını* vurgulamıştır. Ona göre, çanak-çömlek üretimi aynı zamanda toplumsal bir

⁵² Tekin 2015, 95-96.

⁵³ Nieuwenhuys 2008, 82.

⁵⁴ Castro-Gessner 2013, 125.

⁵⁵ Castro-Gessner 2013, 132.

⁵⁶ Castro-Gessner 2010, 100-102.

⁵⁷ Giddens 1979, 5.

⁵⁸ Tatlıcan – Çeğin 2007, 344.

⁵⁹ Giddens 1979, 5.

uğraştır, yani zanaatkâr toplumunun kendisine sunduğu parametreler içinde iş görmektedir. Öyleyse, işlem zinciriyle devinen çanak-çömlek üretim sürecine pratik bilinç kadar sözel bilinç de katılmaktadır⁶⁰.

Castro-Gessner, Fıstıklı Höyük çanak-çömleklerini konu alan 2010 tarihli çalışmasında, 54 çömlek parçasında 10 farklı tarama/*crosshatch* deseninin ayırt edilebildiğini ortaya koymuştur⁶¹. Demek motif aynı olsa da, motifin keramik üzerindeki somut görünümü değişmektedir. Çırak, farklı toplumlarda “esnek” ya da “katı” bir öğrenme sürecinden geçiyor olabilir; Fıstıklı Höyük’te kendini gösteren gerçek, yerleşimdeki zanaatkârın aşırı sınırlanmadığı ve belli ölçüde esnek bırakıldığıdır. Nitekim yalnız tarama örüntüsü için değil, “dans eden kadın” ve “elmas” örüntüleri için de en az 3 varyant mevcuttur. Hele “zikzak” örüntüsünde varyantların sayısı 15’e çıkmaktadır. Fıstıklı Höyük, Erken Halaf’tan Orta Halaf’a 320 yıl (5980-5660) iskân edilmiştir. Herbir kuşağı ayıran zaman dilimi kabaca 20 yıl olsa, Fıstıklı’da 9 zanaatkâr kuşağının birbirlerini takip ettikleri varsayılabilir. Kuşaklar büyük ölçüde aynı estetik değerleri paylaşmışlardır ama “esnek öğrenme” sayesinde toplumun sanat anlayışı yeniliklere de açık olabilmıştır⁶².

Catherine Breniquet 1987’den başlayarak, Stuart Campbell ise 2001 yılında, Neolitik boyunca uzak toplumlar arasında benzerliklerin arttığını ama yerel farklılıkların korunduğunu saptayarak iki olguyu birlikte yansıtan temsil edici bir kavram arayışına çıktılar ve *Neolitik bütünleşme sistemi* terimini önerdiler. Onlar, “Halaf kültürü” gibi terimler kullanıldığında, yerel farkların göz ardı edildiğini ve yalnızca benzerliklere odaklanıldığını göstermeye çalışmışlardır.⁶³Breniquet ve Campbell’ın önerdiği *Neolitik bütünleşme sistemi* terimi, henüz kentin -devletin- uygarlığın ortaya çıkmadığı köy-tipi yerleşimler devrinde de, komşular arasında takasın, iletişimin ve teknoloji transferinin var olduğunu ifade etmektedir. Yoğun obsidyen takası ve mühür kullanımının pek çok yerleşimde yaygınlaşması ve böylece *karmaşıklık* işaretlerinin belirginleşmesi, akla ister istemez “toplumsal hiyerarşi”nin inşa edilmekte olup olmadığı sorusunu getirmektedir. Hiyerarşi izleri hala güçlü değilse de, karmaşıklığın uzun vadede tabakalaşmaya kapı aralayıp aralamadığı hususu sorgulanabilir.

Alexandra Fletcher’in konuya yaklaşımı ise, daha nüanslıdır⁶⁴. Ona göre, Halaf maddi kültürünün “eşitlikçi” görünümü aslında bir maskedir: Doğmakta olan siyasi seçkinler sınıfı, toplumsal hiyerarşinin inşa halinde olduğunu görüp buna karşı çıkan ve ayak direyen halk sınıflarını yatıştırmak için ortak değerlere ve hafızaya vurgu yaparak “eşitsizliğin adım adım kurumsallaşmasını gizlemek / görünmez kılmak” istemişlerdir.

Peki, Halaf maddi kültürünün Kuzey Mezopotamya’da yaygınlaşması ya da geniş bir coğrafyanın kültürel bütünleşmesi olarak tarif edilebilecek olan “Halaf yayılımı” hangi koşullarda gerçekleşti? Yayılımın arkasında komşular-arası kültürel etkileşimin ve mal takasının yattığı düşüncesi sıkça dile getirilmiştir⁶⁵. Artık eskimiş olan yaklaşım ise⁶⁶, Halaf maddi kültürünün ilk yaratıcılarının anayurtlarından çevreye doğru göç ettiklerini ya da bu yeni bölgelere zor yoluyla yerleştiklerini söyler.

⁶⁰ Castro-Gessner 2010, 103, 108.

⁶¹ Castro-Gessner 2010, 109.

⁶² Castro-Gessner 2010, 109-112.

⁶³ Fletcher 2008, 112.

⁶⁴ Fletcher 2008, 117-119.

⁶⁵ Nieuwenhuys 2017, 850-851.

⁶⁶ Davidson 1977.

Bu yaklaşımda anayurttan kasıt, Güneydoğu Anadolu'nun dağlık bölgeleridir; buralardan ovalara inen "Halafıllar", Türkiye-Suriye-Irak sınır boyunu işgal etmiş, buraları yeni yurtları bellemişlerdir⁶⁷.

4. Halaf Maddi Kültürünü Tanımlamak ve Halaf Evreninin Sınırlarını Çizmek

Halaf maddi kültürü denince kabaca 7 madde sayabiliyoruz⁶⁸:

- Kaliteli, ince cidarlı, bezekli ve boyalı el yapımı çanak-çömlekler.
- Yunanca "tholos" terimiyle adlandırılan, yuvarlak planlı olup dikdörtgen biçimli dar bir giriş bölümü de bulunan yapılar.
- Tholosa ek olarak dörtgen yapılar da vardır. Her ikisinde de, temeller taş, duvarlar "tauf" tandır. *Tauf* ya da *adobe*, sıkıştırılmış kil topağı ya da kalıba sokulmuş çamur demektir. *Tauf*, MÖ 7000'den beri Kuzey Mezopotamya'da çok yaygın bir yapı malzemesi olsa da, Halaf'ın sonlarında onun yerini "kerpiç" almaya başlayacaktır.
- Kil insan, özellikle de kadın figürinleri.
- Damga mühürler.
- Orta ve Doğu Anadolu menşeli obsidyen çekirdeklerden üretilmiş yontmataş aletler.
- Kil sapan taşları.

"Halaf etkileşim evreni"nin iklim koşulları ve yer şekilleri de benzerlik gösterir. Anadolu'nun Suriye-Irak sınırı boyunca uzanan Halaf köyleri ve mezraları, neredeyse aynı yarı-kurak iklim koşullarına ve engebeli arazilere sahiptirler. VII. binyıl sonlarındaki soğuma ve kuraklaşma nedeniyle Halaf yerleşimlerinin tamamında ortalama yağış yılda 250 mm'ye düşmüştür⁶⁹. Bu miktarın da altına inilse kuru tarım yapmak zorlaşır, zaten nüfusu doyuracak denli üretim yapılamadığı içindir ki "yarı-göçebe çobanlık" geçimin bir diğer önemli ayağı haline gelmiştir.

Halaf, farklı etnik gruplar arasındaki ortaklıkları yansıtan bir kültür şemsiyesi ya da zanaat paketi miydi? Zira Halaf denince hepsi birbirinin kopyası olan bir maddi kültür topluluğuyla değil, her halkın yerel dokunuşlarıyla zenginleştiği karma ve renkli bir kültür tablosu ile karşılaşırız⁷⁰. Karşımızda Halaf-öncesi dönemin iç-içe geçmiş ve artık birbirlerinden ayırt edilmeleri zorlaşmış komşu bölgelerinin katkılarıyla şekillenen ama sentezden yenilik de üretmiş bir kültürel bütünlük vardır. Sabi Abyad'da yabancı objelerin çokluğu, Halaf toplumlarının yoğun bir etkileşim ortamında biçimlendiklerini, bu sayede dinamik bir toplumsal-kültürel iklim inşa edilebildiklerini ortaya koyuyor⁷¹.

Bu noktada, terminolojiyle ilgili bir noktaya açıklık getirmekte yarar var. Çalışmamızda Kuzey Mezopotamya'nın Halaf adı altında bütünleştiği MÖ 5900-5300 arasına yayılan altı yüzyıllık süreci, Bernbeck ve Nieuwenhuys'e nin önerisine uyararak "Geç Neolitik 5" terimiyle ele alacağız. Alternatif eğilim⁷², Halaf'ı "Erken Kalkolitik" ile eşleştirmektedir. Böyle yapılınc, Kalkolitik dönem, *Neolitik dev-*

⁶⁷ Akkermans 2000, 43.

⁶⁸ Matthews 2002; İpek 2019, 3, 18.

⁶⁹ Matthews 2002, 138.

⁷⁰ Mann 1986; Shennan 1989.

⁷¹ Akkermans 2000, 51.

⁷² Özbal 2011, 174.

rim ile “kentlerin-uygarlığın doğumu” demek olan *kentleşme devrimi* arasındaki 3 binyılı (MÖ 6000-3000) kapsayacak biçimde tarif edilmiş olur. Elinizdeki makalenin yazarı, “Halaf = Erken Kalkolitik” formülüne mesafeli yaklaşıyor, zira Kalkolitik teriminin temelinde yer alan “bakır”ın MÖ VI. binyıldaki kullanımı sınırlıydı, bakır objeler cüzi miktarda ve dövme yöntemiyle üretilmişti; ergitme yöntemi henüz yaygınlaşmadığından mutfak eşyaları hala büyük oranda taş ve kil sayesinde imal edilmekteydi.

Aslında Yakın Doğu metal işçiliğinin başlangıcı Halaf’tan eskidir. Kuzey Levant ve Mezopotamya’da “Halaf-Öncesi” dönemde de metal süs eşyaları yapılmıştı. Örneğin Zağros yamaçlarının Kuzeydoğu Irak’a karşılık gelen bölümünde konumlanan Jarmo’da kurşun takılar vardı. Kuzeybatı Irak yerleşimi Yarım Tepe I’de ise, hem kurşundan yapılmış bir bilezik hem de bakır kolyeler keşfedilmiştir⁷³. Anadolu’da da henüz Çanak-Çömleksiz Neolitik B gibi erken bir dönemde, Çayönü ve Aşıklı Höyük yerleşimlerinde çok sayıda bakır boncuk bulunmuştur⁷⁴. Kazı çalışmaları çok yakınlarda yoğunlaşan Mardin’in Boncuklu Tarla yerleşiminde de yine Çanak-Çömleksiz Neolitik B dönemine ait bakırtaşı ve bakırdan yapılmış boncuklar mevcuttur⁷⁵. Bakır işçiliğinde ergitme yönteminin yaygınlaşması daha geç olmalıdır. Herhalde çömlekleri fırına veren ustalar, hamura karıştırdıkları bakır ve demir gibi metallerin eridiğini görmüş, bunların diğer renkli taşlardan farklı bir öze sahip olup ergitilebildiğini kavramışlardır⁷⁶. MÖ VII. binyıl yerleşimlerinden Tell Sotto’da ise, yalnızca iki bakır boncuk ve iki bakır cevheri parçasına rastlanmıştır⁷⁷. Özetle, VI. binyılda bakır objeler üretilmiş olmakla birlikte, bunların miktarı asla dönemin “Bakır Çağı” olarak adlandırılmasını gerektirecek sayıya ulaşmamıştır.

Halaf maddi kültür unsurlarını ve Halaf’la tanımlanan toplumların kültürel evrimini izlemek için ilk yapılması gereken, Kuzey Suriye’den Kuzey Irak’a neredeyse aynı çizgi üzerinde ve güney sınırımız boyunca sıralanan 6 yerleşime, yani Tell Sabi Abyad, Tell Halaf, Chagar Bazar, Yarım Tepe II, Tepe Gawra ve Tell Arpachiyah’a odaklanmaktır. Ama “Halaf evreni” 6 höyükle sınırlı değildir; toplam 360 km tutan bu hattın kuzey, doğu, güney ve batısında da doğrudan Halaf maddi kültür topluluğuna ve Halaf-etkili, Halaf-benzeri, Halaf-bağlantılı gibi adlarla bilinen yakın kültürlerle rastlanmaktadır⁷⁸.

Halaf dönemini de kapsayan çalışmalarını tanıdığımız Charles Keith Maisels’a göre, geçimini yarı-göçebe çobanlık, kuru tarım ve zorunlu olarak avcı-toplayıcılıkla sağlayan Halaf toplumunun yaşadığı temel coğrafya, Halep-Diyarbakır-Musul üçgenidir⁷⁹. Bu üçgenin tabanı olan Halep ile Musul arasındaki mesafe 600 km olduğu için karşımızda en az 60 000 km²’lik bir coğrafya vardır; üstelik yakın çevredeki Halaf-etkili ve Halaf-benzeri maddi kültür topluluğuna sahip toplumlar bu hesaba dâhil bile değillerdir.

C. K. Maisels, Halaf toplumunun 4 özelliğine dikkat çekmiştir. 1- Boyalı-bezekli çömlekler, çizi desenli takılar ve kil kadın heykelticiklerinden oluşan ortak maddi kültür, 2- ortak mimari, 3- ortak

⁷³ Charvát 2002, 35.

⁷⁴ Yalçın 2017, 120-121.

⁷⁵ Kodaş – Erdoğan 2019, 700-701.

⁷⁶ Charvát 2002, 35.

⁷⁷ Maisels 1993a, 104.

⁷⁸ Watson – LeBlanc 1990, 2-3.

⁷⁹ Maisels 2001, 132.

bir geçim ekonomisi ya da beslenme rejimi, 4- eşitlikçi toplum ve yerleşimler-arası eşitliğe dayalı takas ağları⁸⁰. Çiğdem Atakuman'a göre de, Halaf "tarım-hayvancılık ve avcı-toplayıcılığa dayalı yarı-göçebe yapısıyla, gelişkin bir katmanlaşmış toplumdan çok akrabalık bazında yapılanmış hanelerin ortaklaşmasından oluşan merkezileşmiş bir toplumu yansıtmaktadır"⁸¹.

Castro-Gessner ise, Halaf'ın daha geniş bir bölgede etkili olduğunu hatırlatarak, tabanı Hatay-Zağros arasındaki 1000 km'lik mesafe olan ve kuzeyde Van'ın Tilkitepe ile Diyarbakır'ın Girikihacıyan höyüklerini içeren yarım-daireyi "Halaf etkileşim evreni" olarak tarif etmiştir⁸². Castro-Gessner'in önerdiği yarım daire, Maisels'in üçgeninden en az iki kat büyüktür. Alexandra Fletcher'in çizdiği Halaf haritasının da benzer bir yarım daire olduğu görülmektedir (fig 1). Sarıaltun ve Erim-Özdoğan'ın tarif ettiği coğrafya da aynı sınırlara işaret etmektedir⁸³. Öyleyse, "Halaf evreni", batıda Kilikya'dan doğuda Zağros'a, kuzeyde Muş-Elazığ Ovası ve Van Gölü'nden güneyde Orta Mezopotamya'ya uzanmaktadır.

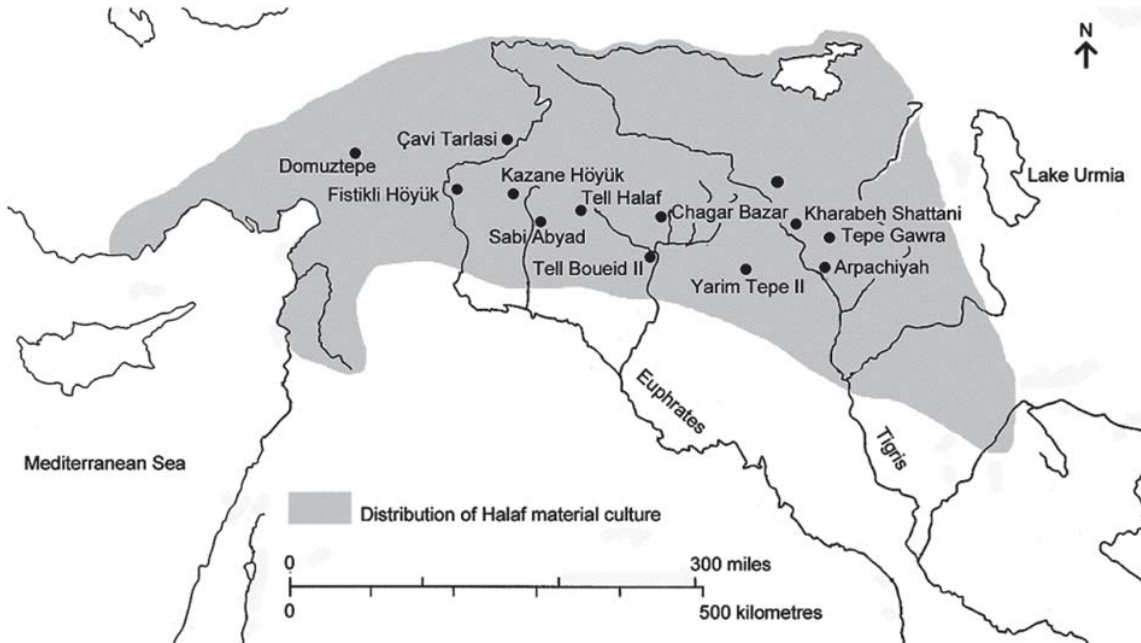

Fig. 1. Halaf Etkileşim Evreni (Fletcher 2016, 428, fig. 16.1)

Kuzey Suriye'de kurulan Halaf yerleşimlerinin çoğu 0,5-3 hektar büyüklükte iken, Gabriela Castro-Gessner ve Rana Özbal'ın Anadolu höyüklerine odaklanan çalışmaları, ülkemizdeki Halaf köylerinin çok geniş olabildiğini ortaya koymuştur. Domuztepe-Maraş 20, Urfa'daki Kazane Höyük 20, Silopi'deki Takyan Höyük 12 ve Halaf etkisinin hissedildiği çevre yerleşimlerden Tell Kurdu - Hatay 12-15 hektar genişliğindedir⁸⁴. Halaf evreninde yerleşimler genelde küçük olup nüfus 20 ila 100 kişiden oluşmaktadır. Az sayıdaki 10-20 hektarlık geniş yerleşimlerde de kapsamlı kazılar yapılmadığı için bunların planlı bir mimariye sahip olup olmadıkları hususu açık değildir⁸⁵.

⁸⁰ Maisels 2001, 132-133.

⁸¹ Atakuman 2015, 63.

⁸² Castro-Gessner 2011, 778.

⁸³ Sarıaltun - Erim-Özdoğan 2011, 39.

⁸⁴ Castro-Gessner 2011, 778-779; Özbal 2011, 179.

⁸⁵ Matthews 2001, 139.

Pek geniş görünen ve bu halleriyle çoğu 0,5-3 hektar büyüklükteki diğer Halaf köyleri ve mezarlarından ayrılan bu yerleşimlerin kalabalık oldukları gibi kolaycı bir düşünceye kapılmamak gerekir. Yerleşimler büyük olsalar da, sakinlerinin bütün toprak parçalarını iskân etmemiş ve höyük-içinde yer değiştirmiş olmaları mümkündür⁸⁶. Bunların çoğu, dağınık ya da birbirinden uzak iskân alanlarına ya da mahallelere sahiptirler. Bu hal bile nüfusun aşırı yüksek olmadığını gösterir. Öte yandan, farklı yaşam alanları aynı zaman diliminde bile değil ardışık dönemlerde iskân edilmiş de olabilirler. Eğer öyle ise, 0,5-3 hektarlık Halaf yerleşimleri ile 10-20 hektar tutan büyükler arasında nüfus açısından devasa farklar bulunmayabilir⁸⁷.

5. Halaf Yerleşimlerinde Geçim: Tarım, Yarı-Göçebe Çobanlık, Avcı-Toplayıcılık

Halaf yerleşimlerinin büyüklükleri ile iskân edildikleri süreler doğru orantılıdır, yani küçük yerleşimlerde genelde az sayıda aile birkaç kuşak boyunca ikamet etmiştir. Örneğin Balikh Vadisi'nde, Şanlıurfa ilimizin güneyinde konumlanan Khirbet eş-Şenef adlı Kuzey Suriye höyüğü 0,5 hektar büyüklüktedir⁸⁸. Yalnızca 1 yerleşme tabakasına sahip olan höyük, MÖ 5600-5500 civarında 1-2 kuşağa ev sahipliği yapmış, birkaç on-yıl iskân edilmiştir. Mezranın hâkim mimarisi, *tholos* denen yuvarlak planlı yapılardır (fig 2). Çoğunun çapı 1,20 - 2,50 m olsa da, bunlardan birinin çapı 3,5-4 m kadardır⁸⁹.

Kısa süreli iskân edilen "mezra" boyutundaki yerleşimlerde küçük yuvarlak yapıların tercih edilmesine şaşmamak gerek. Zira bunlar az sayıda insanla çok kısa sürede inşa edilebilirler. 5-6 kişilik bir ekip, küçük bir *tholosu* (fig. 3) bir haftada ayağa dkebilir. Bu yüzden de bir yerleşim hızlıca kurulup aynı hızda terk edilebilmektedir⁹⁰. *Tholos* inşaatlarında keresteye ihtiyaç duyulmadığı için bunların yarı-kurak coğrafyaya uygun bir yapı biçimi olduğu söylenebilir. Çadıra benzer görünüm de, geçimini yarı-göçebe çobanlıkla sağlayan toplumların ihtiyaçlarına denk düşer gibidir. *Tholoinin* ev mi yoksa başka amaçlarla inşa edilmiş bir

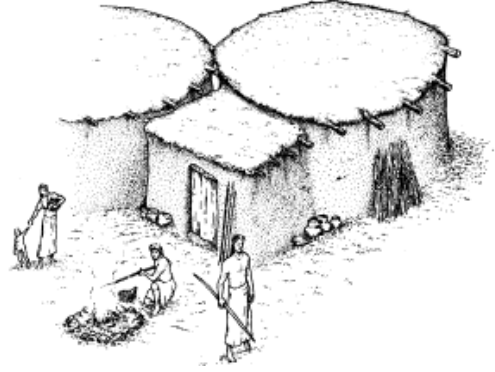

Fig. 2. 0,5 Hektar Büyüklüğündeki Mezra-tipi Yerleşimlerden Khirbet eş-Şenefe (MÖ 5600-5500) Ait *Tholos* Rekonstrüksiyonu (Akkermans & Schwartz 2004, 120, fig. 4.12)

Fig. 3. *Tell Sabi Abyad*'dan (Erken Halaf Dönemi: MÖ 5900) dörtgen girişi olan bir *tholos* örneği (Akkermans - Schwartz 2004, 105, fig. 4.4)

⁸⁶ Castro-Gessner 2011, 779; Akkermans 2013a, 69.

⁸⁷ İpek 2019, 16-17.

⁸⁸ Weiss 1991, 690; Akkermans - Schwartz 2004, 119, 127.

⁸⁹ Weiss 1991, 690; Akkermans - Schwartz 2004, 119, 127.

⁹⁰ Akkermans - Schwartz 2004, 103, 127.

yapı topluluğu mu olduğundan emin değiliz. Yine de bazı yazarlar *tholoi*yi ev, dörtgen yapıları da ambar olarak tasnif etme eğilimindedir⁹¹.

Tholosların işlevleri kesin olarak bilinmemektedir. Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran'ın ve Sevin'in çalışmalarından hareketle, bunların kutsal alan, hububat deposu ya da fırın olabileceği şeklinde farklı önermelerin ortaya atıldığı söylenebilir⁹². Bu yapıların hemen tamamında, temeller taştır. Üst kısımlar ise, *pisé* ya da kerpiç ile yapılmıştır. Kerpicin yuvarlak planlı yapılar için uygun bir inşaat malzemesi olmadığı bilinmektedir. Bu nedenle *pisé*, diğer adlandırmaları ile *tauf* ya da *adobe* tekniği tercih edilmiştir. Damları genellikle kamıştan olan yapıların iç kısmında yuvarlak planlı ocak ve fırınlar vardır⁹³.

Hemen belirtelim ki bazı Halaf yerleşimleri *köy* bile değil, yalnızca ekim zamanlarında ziyaret edilen *mezralar* ya da yarı-göçer toplumları ağırlayan *mevsimlik kamplardır*. Küçük höyüklerin bazıları 0,1-1 hektar genişliğe ve birkaç düzineyi geçmeyen nüfusa sahiptirler⁹⁴. Geç Neolitik dönemin tipik yerleşimleri, büyük değil pek küçük olanlardır. Bunun nedeni, toplumların yarı-göçer olmaları ve yazın yaylaya çıkan çoban aileler nedeniyle yerleşim nüfusunun tamamının yıl boyu aynı yerde konaklamamasıdır. Reinhard Bernbeck ile Susan Pollock'ın Fıstıklı Höyük'ü merkeze alan çalışmaları, bu yerin çok sayıda çiftçi-çoban ailenin *dönüşümlü ve kısa süreli* iskân ettiği bir "odak-yerleşim" (*focal site*) olabileceğini ortaya koymuştur⁹⁵.

Bu bilgiler, Halaf mimarisinin yalnızca yuvarlak planlı yapılardan oluştuğu izlenimini bırakmakla birlikte, orta büyüklükteki Halaf yerleşimlerinde dörtgen ve yuvarlak yapılar birlikte bulunurlar. Akkermans, yuvarlak yapıların dörtgen planlı yapılara ancak MÖ 6500'den sonra eşlik etmeye başladığını, bunların sayısının ilkin pek az olduğunu ama MÖ 6200'den itibaren yerleşimler içindeki ağırlıklarının-görünürlüklerinin arttığını saptamıştır. Ona göre, belki de ilk zamanlarda bunlara duyulan ihtiyaç daha azdı; ama sonraları ya ihtiyaç arttı ya da yuvarlak yapılar birden fazla işlev için kullanılır oldular. Sayıları arttıkça içlerindeki objelerin ve ocak-fırın gibi eklentilerin artması da, yuvarlak yapıların "günlük yaşam"daki rollerinin çeşitlenmesine yorulabilir⁹⁶. Halaf mimarisiyle ilgili sıkıntı, hangi yapının ev, hangisinin ambar, ahır ya da atölye olduğunun hemen tespit edilememesidir. Dörtgen yapıların bazı bölümleri küçük hücrelere bölündüğü için bunların depo olmak dışında bir amaçla kullanılmayacağı tahmin ediliyor ama diğerleri için böylesi saptamalar yapmak daha güçtür⁹⁷.

Kimi farklılıklarına karşın bütün Halaf yerleşimlerinin aynı geçim ekonomisinde bulunduğu bir gerçektir. Yarım-dairenin bütününde üretilen bitkiler ve evcil hayvanlar aynıdır. Diğer kazı bulguları da coğrafyayı kültürel bütünlük içinde sunmaktadır. Bunlar, "benzer tipte kil figürinler (fig. 4 ve 5), mühürler, takılar, Eski Yunan tapınak mimarisine benzedikleri için *tholos* olarak adlandırılan yuvarlak yapılar, sayıları MÖ VI. binyıl başında muazzam biçimde artan boyalı çanak-çömlekler" şeklinde sıralanabilir⁹⁸.

⁹¹ Akkermans – Schwartz 2004, 106.

⁹² Akdeniz 2004, 3.

⁹³ Akdeniz 2004, 3.

⁹⁴ Akkermans 2013b, 22.

⁹⁵ Bernbeck – Pollock 2003, 71.

⁹⁶ Akkermans 2010, 26-27.

⁹⁷ Akkermans – Schwartz 2004, 103, 127.

⁹⁸ Castro-Gessner 2011, 779.

Makalenin hedefi, ilk bakışta eşitlikçi görünen⁹⁹ Halaf toplumunun gerçekten öyle olup olmadığını sorgulamaktır. Aynı yerleşimi paylaşan bireyler-aileler arasında ve birbiriyle bağlantılı yerleşimler arasında hiyerarşi bulgularına pek rastlanmamaktaysa da arkeolog ve antropologların bu husustaki tartışmaları henüz sonuçlanmamıştır. Şimdilerde bu tip varsayımlar pek dile getirilmese de, 1970-80'lerde Halaf yerleşimlerinin bir kısmının “şeflik” merkezleri oldukları öne sürülmekte; çanak-çömlekler ile yürütülen bölgesel ticarete bazı yerleşimlerin merkez rolü üstlendiği ve onlarla çevrelerindeki küçük mezralar arasında bir yerleşim hiyerarşisi olduğu düşünülmekteydi¹⁰⁰. Buna göre, farklı toplumların seçkinleri, iktidarlarını sağlamlaştırılmalarına yarayan *statü mallarını*, yani sıradan insanların sahip olamayacağı değerli malları paylaşıyor, takas ediyorlardı¹⁰¹. Zira höyüklerin çoğu yıl-boyu değil yılın birkaç ayında *mevsimlik olarak* iskân edilirken, onlara kıyasla az sayıdaki “sürekli” ve “geniş” yerleşimlerde yoğun üretim yapılmış, depolama işlerine öncelik verilmişti. Acaba buraları “kült merkezleri” ya da yarı-göçebe toplumların bir araya gelmelerine fırsat veren “buluşma mekânları” olabilirler miydi¹⁰²?

Fig. 4. Tell Halaf'ta keşfedilen kil kadın figürinleri ve boyalı-bezekli çömlekler (Cholidis - Martin 2002, fig. 25, 26)

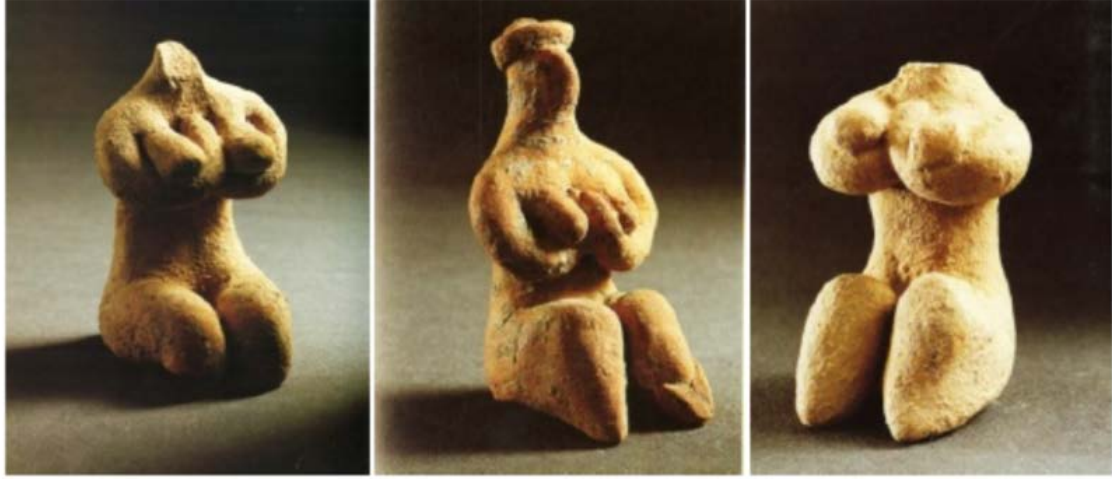

Fig. 5. Tell Halaf'ın 80 km doğusundaki Tell Kaşkaşok'ta da aynı estetik anlayışla üretilmiş figürin örneklerine rastlıyoruz (Fortin 1999, 74-75)

⁹⁹ Nieuwenhuyse 2007, 219-223.

¹⁰⁰ Castro-Gessner 2011, 785.

¹⁰¹ Akkermans 2000, 43.

¹⁰² Akkermans – Schwartz 2004, 150-151.

Açıkçası Tell Arpachiyah dışındaki Halaf höyüklerinin hiçbirinde toplumsal hiyerarşi ya da tabakalaşma işareti saptanamadı. Tell Arpachiyah'ı ayırksı kılan nokta, *Yanmış Ev* olarak adlandırılan yapının yerleşimin en saygın şahsına, belki de "şef" e ait olduğu şüphesidir. Bu evde çok sayıda boyalı çanak-çömlek, taş kap ve kil figürin keşfedildi. Ancak bu yapının "Şef'in evi" olduğu hususunda bir uzlaşa bulunmadığını da belirtelim¹⁰³.

"Söz konusu yapının bir kişinin *özel* mekânından çok, topluluğa ait *kamusal* alan olması kuvvetle muhtemeldir. Öte yandan, Yakın Doğu'da *Halaf* olarak tanımlanan çanak-çömlek ve diğer malzemenin ele geçtiği çok geniş coğrafyada yaşam biçiminin *eşitlikçi* bir yapıda olduğuna dair güçlü belirtiler bulunmuştur"¹⁰⁴.

6. Halaf'ın Çekirdek Bölgesi Kuzey Mezopotamya: Torosların Güneyi

Çekirdek bölge, tam olarak "Fırat-Dicle arasında kalan ve Torosların güney yamaçlarına denk düşen, 600-650 km uzunluğundaki Kuzey Mezopotamya hattı"na karşılık gelmektedir. Bu bölge, birbirlerine komşu üç ırmak havzasının toplamından oluşur. Bunlar, batıdan doğuya Balikh Vadisi, Yukarı Habur Üçgeni, Yukarı Dicle Havzası'dır. Adı geçen üç havzadan ikisi Fırat'la bağlantılıdır ve buralardaki yerleşim sayısı MÖ VI. binyıl boyunca 40'a ulaşmıştır. Bu ikisi kadar Yukarı Dicle'de de Halaf maddi kültürünün tipik unsurlarını eksiksiz olarak bulmak mümkündür: yuvarlak ve dörtgen planlı yapıların bir arada oluşu, özenle şekil verilip fırınlanmış kaliteli ve boyalı çanak-çömlekler, taş damga mühürler, kil sapan taşları vb.

Halaf evreni (fig. 6) için, Halaf'ın alametifarikası olan bütün unsurları yoğun biçimde içeren yerleşimleri tanımak açısından, bir *çekirdek bölge* saptamak kullanışlı ve ufuk açıcı olabilir. Ama bu yapılırken Halaf'ı çekirdek bölgeden ibaret görme yanılgısına da düşülmemelidir. Doğum yerinin Kuzeydoğu Suriye, Kuzey Irak ve Güneydoğu Anadolu olduğu düşünülen¹⁰⁵ bu maddi kültür, Orta Halaf devrinde (MÖ 5800-5550) Güneydoğu Anadolu'nun daha uzak noktaları, Batı Suriye ve Batı Zağros yamaçlarında da etkili olmuştur. Orta Fırat'ta yerleşme yoğunluğu zayıf olduğu için, oradaki Halaf kültürü Tell Halula, Şemseddin ve Tell Amarna gibi az sayıda yerleşim tarafından temsil edilir¹⁰⁶. Ama bu höyüklerde de çekirdek bölgede olanlara benzer gelişmeler yaşanmıştır. Örneğin *Proto-Halaf* devrinde (MÖ 6100-5950) Tell Halula'da da Samarra tipi *bezekli ve bezeksiz iyi mallar* üretilmiştir. Fırat boylarında bulunan Halaf çömlekleri, daha doğuda olanlar gibi birörnektir, homojendir¹⁰⁷. Bu veriler, Orta Fırat Havzası'nın da çekirdek bölgenin içinde yer aldığı kanısını güçlendirmektedir.

Çekirdek bölgede toplumsal tabakalaşma izleri pek zayıftır. Zaten yerleşimlerin çoğu ufak, 0,5 ila 3 hektardır. Nüfus çoğu yerde 100'ü aşmazsa da, az sayıdaki bazı Halaf yerleşimleri epey büyüktür¹⁰⁸. Yaban domuzu ve geyik kalıntılarının bolluğu, çekirdek bölgenin eskiden daha ormanlık bir bitki örtüsüne sahip olduğunu kanıtlamaktadır; bu coğrafyada dağlar, yüksek yaylalar, ovalar, ama

¹⁰³ Matthews 2002, 139, 146.

¹⁰⁴ Tekin 2017, 300.

¹⁰⁵ Nieuwenhuyse 2008, 692.

¹⁰⁶ Akkermans – Schwartz 2004, 118.

¹⁰⁷ Gómez Bach *et al.* 2016, 124.

¹⁰⁸ Matthews 2002, 139.

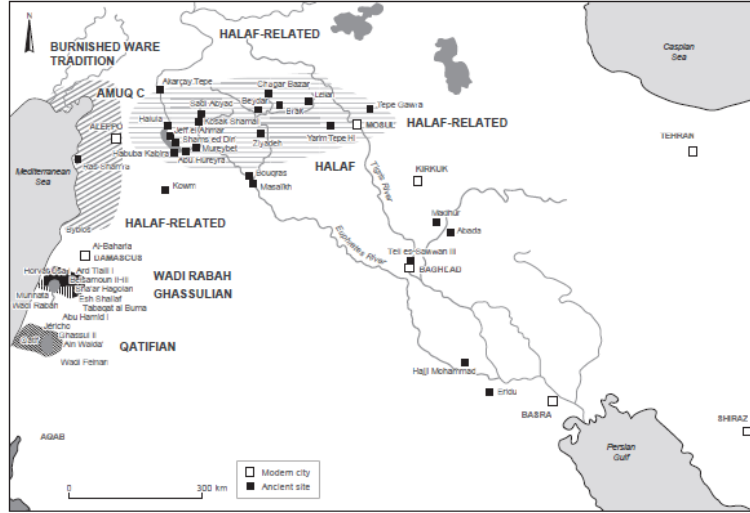

Fig. 6. Halaf evreni, Hatay-Zağros arasındaki 800 km'lik alanı kapsar. Güneydoğu Anadolu, Kuzey Irak ve Kuzey Suriye, Halaf'ı oluşturan 3 bölgedir. Bunları çevreleyen komşu coğrafyalar ise, Halaf-bağlantılı maddi kültüre sahiptirler (Gómez Bach et al. 2016, 126, fig. 5)

özellikle keçi ve koyun çobanlığı için ideal step bölgeleri yan yanadır¹⁰⁹. Keçi ve koyun dışında, sığır ve domuz beslenir¹¹⁰. Yıllık yağış miktarı, *gernik buğdayı*, *arpa*, *mercimek*, *bezelye*, *burçak*, *keten* yetiştirilen *kuru tarıma* uygundur¹¹¹. Tarım ve çobanlıktan gelen besin yeterli olmadığında, ceylan, kızıl geyik, alageyik, yaban eşeği, yaban domuzu ve yaban öküzü avlanır. Matthews¹¹², bazı küçük yerleşimlerin “av partileri için kısa süreli kamp yeri” olarak kuruldukları görüşündedir. Halaf yerleşimlerinde avcılıktan gelen etin besicilikten gelene yakın olduğu, hatta bazılarında, örneğin Kuzey Suriye yerleşimi Tell Zeidan'da % 50'yi bile aştığı kaydedilmiştir¹¹³. Halaf'ta avcılığın önemli bir geçim etkinliği olduğu, silah teknolojisindeki değişimden de saptanabilmektedir. Akkermans¹¹⁴, Erken Halaf'tan itibaren ok başlarının küçük ve daha keskin, mızrak uçlarının da kısa ve yine keskin hale getirildiğini ortaya koymuştur.

Halaf yerleşimleri içinde yayılımı 0,1-1 hektar arasında olup yalnızca 10 ila 50 kişiyi ağırlayan küçücük mezraların var olduğunu sürekli hatırd tutmalıyız. Bu tip höyüklerle en iyi örnekler, Balikh nehir havzasındaki Khirbet eş-Şenef ile Yukarı Habur Üçgeni'nin biraz güneyinde Orta Habur'da yer alan Umm Qseir'dir.¹¹⁵ Bunların ilkinde tüketilen hayvanların % 40'ı yabani olup avcılıkla elde edilmiştir. Habur Vadisi'ndeki höyüklerin önemli bir kısmı, mevsimlik olarak kullanılan kamp-lar, av partileri için ya da başka amaçlarla kısa süreli ikamet edilen duraklardır. Halaf evreninde, 0,5 hektardan küçük olup yılın tamamında değil belli dönemlerinde iskân edilen, mimarisi de yalnızca yuvarlak planlı küçük tholoslardan oluşan çokça yerleşim vardır. Bunlardan biri olan Umm Qseir'in alanı hepi-topu 0,15 hektardır. Halaf dünyasında bu minik ve mevsimlik yerleşimlerin “kural”, yıl-

¹⁰⁹ Matthews 2002, 143.

¹¹⁰ Vila 2006.

¹¹¹ Castro-Gessner 2011, 779; Akkermans 2013b, 24.

¹¹² Matthews 2002, 144.

¹¹³ Grossman – Hinman 2013.

¹¹⁴ Akkermans 2014, 252.

¹¹⁵ Akkermans – Schwartz 2004, 119, 127.

boyu iskân edilen büyükçe yerleşimlerin "istisna" olduğu söylenebilir. Başka deyişle, Halaf toplumlarının çoğu *yarı-göçebe* ya da *hareketli* iken, daha azı *yerleşiktir*. Özellikle ceylan ve yaban eşeği gibi bozkır hayvanlarını tercih eden Halaflılar, nehir boylarında da yaban öküzü, karaca, alageyik ve tavşan avlamışlardır.

Halaf evrenindeki konumu	Çekirdek bölge	Çekirdek bölge	Çekirdek bölge	Çekirdek bölge mi? Periferi mi?	Periferi mi? Halaf- bağlantılı mı?	Halaf- bağlantılı
Bölgenin coğrafi konumu	Yukarı Habur Üçgeni (Kuzeydoğu Suriye)	Balikh Vadisi (Kuzey-orta Suriye)	Yukarı Dicle Havzası (Kuzey Irak)	Güneydoğu Anadolu (Halaf'ın çekirdek bölgesinin kuzeyi)	Orta Fırat (Balikh'in batısı, Antep'in güneyi)	Kuzey Levant – Amik C Kültürü (Halaf evreninin batısı; Mersin-Şam arasındaki Akdeniz kıyıları)
Bölge içinde öne çıkan Halaf yerleşimleri	Tell Halaf, Tell Aqab Chagar Bazar, Khazne, Umm Qseir.	Tell Sabi Abyad, Damişliyya, Khirbet eş-Şenef.	Tell Arpachiyah, Yarım Tepe II, Tepe Gawra, Kharabeh Şattani.	Domuztepe, Çavi Tarlası, Fıstıklı Höyük, Kazane Höyük, Tell Turlu, Kerküşti Höyük,	Tell Amarna, Masaikh, Şemseddin, Tell Halula.	Ard Tlaili (Lübnan) Aray ve Ras Şamra (Suriye) Tell Kurdu ve Tell eş-Şeyh (Hatay) Yumuktepe (Mersin-Türkiye)

Halaf Maddi Kültür Topluluğuna Sahip Bölgeler ve Belli-Başlı Höyükler

Çekirdek bölgede yerleşme örüntüsü sürekli ve boyalı çanak-çömlek oranı toplam keramik bulgularının yarısından fazlasını oluşturmaktadır. Nitekim Nieuwenhuyse¹¹⁶, Tell Sabi Abyad'da *Proto-Halaf* boyunca *bezekli ve/veya boyalı kapların* oranı % 30 iken, Erken Halaf (5950-5700) sonlarında % 90'a yaklaştığını saptamıştır. Zaten "çekirdek bölge yerleşimleri" de bu tip oranlara bakılarak belirlenmektedir. Ama boyalı-bezekli keramiklerin bolluğu *tabakalı toplumun* varlığına kanıt oluşturmayabilir; *kaliteli çanak-çömleklerin akışını denetleyen bir seçkinler sınıfının* var olup olmadığı hususu katıyetle ortaya konamamaktadır. Akkermans¹¹⁷, gömü hediyelerinden hareketle, yerleşimlerin çoğunda eşitsizlik işareti sayılabilecek bulguların zayıflığına dikkat çekmiştir. Eşitlikçi görüntüye karşın uzak Halaf yerleşimleri arasında yoğun ve geniş-ölçekli bir kültürel etkileşim mevcuttur. Arada yüzlerce km mesafe bulunsa da, çanak-çömlek desenleri çok benzerdir. Boğa başları, geometrik çizgiler, hayvan-insan-bitki figürleri, Malta haçı çizimleri vb. pek çok örnekte tekrar eden temalardır. Ancak çekirdekte de Halaf toplumlarının tamamen örtüşen bir inanç dünyasına sahip oldukları sanılmamalıdır. Ölüm-sonrası ritüelleri bir örnek değildir. Bazı yerleşimlerde ölü tastamam gö-

¹¹⁶ Nieuwenhuyse 2009, 82.

¹¹⁷ Akkermans 2013b, 29.

mülürken, bazısında yakılmış, bazısında kafatası ve başsız beden ayrı ayrı gömülmüştür¹¹⁸.

Kimi Halaf yerleşimlerinin “bölgesel çanak-çömlek üretim merkezleri” olduğu ve oralardan da çevreye dağıldığı varsayımı, geçen yüzyıl başlarından beri hararetle savunulan bir varsayımdır. Matthews, aynı merkezlerin Kuzey Mezopotamya + Kuzey Levant'ta obsidyen ve kumaş alış-verişinde de etkin olduklarını öne sürmüştür¹¹⁹.

“Çömlek üretim merkezleri” denince ilk akla gelen höyükler, Tell Sabi Abyad, Chagar Bazar ve Tell Arpachiyah'tır. O halde, aynı çizgi üzerinde bulunan diğer yerleşimlerle birlikte adı geçen üç höyüğü tanımak en doğrusu olacaktır.

6.1. Balikh Vadisi ve Sabi Abyad: Mühürlerin İşlevi, Yerleşik ve Yarı-Göçebe Aileler Arasındaki Mülkiyet Rejimini Düzenlemek miydi?

Tell Sabi Abyad, Balikh Vadisi Neolitikliğini ve genel olarak Halaf maddi kültürünü oluşturan öğeleri laygınca kavramak için örnek alınabilecek höyüklerin başında gelir. Diğerlerine kıyasla geniş bir yayılım alanına sahip olan yerleşimin mimarisine *büyük ve birbirlerine çok yakın mesafede dörtgen planlı yapılar* hâkimdir, ama bunların arasına daha az sayıda *tholoi* serpiştirilmiştir. Höyükten derlenen en tatmin edici bulgular, MÖ 6000'de şiddetli bir yangın nedeniyle terk edilen 6. yerleşme tabakasına aittirler¹²⁰. Bu 1 hektarlık bölümün yalnızca evlerden ibaret olmadığı anlaşılmıştır; duvarları *pisé* ile örülü küçük hücrelerden oluşan dörtgen yapılar, kiler ya da ambar olarak kullanılmış olmalıdır. Bu tip yapılar 15 ya da daha fazla bölmeye sahiptir; her bölme 3 ila 5 m²'lik bir alanı kaplamaktadır (fig. 7). Düzayak girişleri olmadığına göre, bu küçük hücrelere herhalde çatıdan giriliyordu. Akkermans, çatılara aralıklarla ahşap kirişlerin konduğunu, bunların kamışla kaplanıp kalın çamur tabakasıyla sıvandığını (fig. 8) öne sürmüştür¹²¹.

Tholoiye gelince... Büyükçe *tholoslar* belki ev ya da toplanma mekânları olarak işlev görüyorlardı. Küçüklerde ise, ya yemek hazırlanıyor, ya evcil hayvanlar tutuluyor ya da çeşitli mallar istif ediliyordu. Küçük *tholoi* genelde kısa süre kullanılmış, yıprandığında tamir görmemiştir. Bunlar eskidiğinde, yerlerine hemen yenilerinin inşa edildiği sanılıyor. Büyük *tholoi* ise daha uzun süre kullanılmış olmalıdır; zira bunların orta yerinde duran ocak alanları eskidikçe yenilenmiştir. Herhalde 1,5

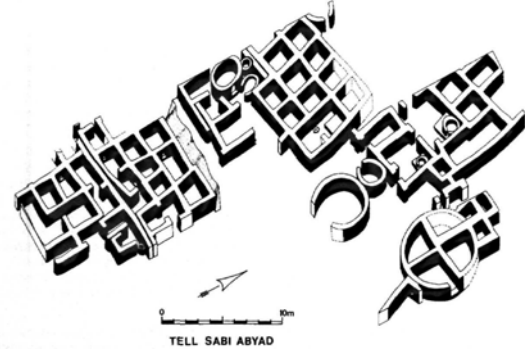

Fig. 7. Tell Sabi Abyad'ın “Yanmış Köy” olarak bilinen bölümünün planı: Tholos adlı yuvarlak yapılarla dörtgen planlı yapılar birlikte inşa edilmiştir (Akkermans 2000, 44).

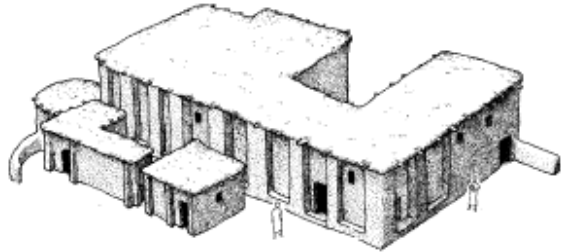

Fig. 8. Dörtgen planlı Sabi Abyad yapılarını betimleyen bir rekonstrüksiyon (Akkermans & Schwartz 2004, 117, fig. 4.9)

¹¹⁸ Matthews 2002, 145.

¹¹⁹ Matthews 2002, 139-140.

¹²⁰ Akkermans – Schwartz 2004, 112.

¹²¹ Akkermans – Schwartz 2004, 112-113.

m çapındaki ocakların çevresinde oturulup sohbet ediliyor ve topluca yemek yeniyordu¹²².

Mineral katkılı hamuru, yenilikçi pişirme yöntemi ve estetik değeriyle öne çıkan Sabi Abyad iyi malları, Hassuna ve Samarra kaplarıyla paralellikler sergilemektedir. MÖ 6000'lerde yerleşimde bulunan kaliteli (boyalı-bezekli) kaplar, "Samarra-tipi"ndedirler. Bunların bir kısmı yerleşime dışarıdan gelmiş, bir kısmı yerlilerce üretilmiş olmalıdır. Halaf olarak adlandırılan boyalı çanak-çömleklerin ortaya çıkışı, Samarra-tipi kaplardan sonradır. Bu hal, iki keramik topluluğu arasındaki sürekliliğe dikkat çekmekte¹²³; Halaf'ın Samarra'ya yabancı bir gelenek değil, önce Hassuna, sonra ya da eşzamanlı olarak Samarra'yı yaratan ve toplumlararası etkileşimler sayesinde zenginleşen kültürel iklimin ürünü olduğunu ortaya koymaktadır.

Höyük, çanak-çömlek dışındaki maddi kültür topluluğu bakımından da zengindir: Buradaki mühürler ve hesap taşları, diğer köylerdeki benzer bulgulardan eski, buluntu sayısı da fazladır. En az 300 mühür izi ya da "mühürleme", 67 farklı damga-mühre aittir¹²⁴. Mühürlerde öne çıkan desenler zikzaklar, odakları belirginleştirilmiş daireler, üçgenler ve taramalardır. Mühürler ve hesap taşları, MÖ IV. binyılda toplumsal denetim amacıyla kullanılan ve tabakalaşma işareti olan objelerdi; ama bunların iki binyıl önce de "toplumsal hiyerarşi"yi inşa eden araçlar oldukları öne sürülemez¹²⁵. Konuya en hâkim uzmanlardan Duistermaat'a göre, mühürleme uygulaması, ortak kullanıma açık ambarlarda çanak-çömlekler, sepetler ve çuvalar içinde saklanan gıda maddeleri ya da özel mülkiyete konu diğer kalemlerin kime ya da hangi aileye ait olduğunu belirtmeye yarıyordu¹²⁶. Hollandalı bilim kadını, savını desteklemek için çok somut bir örnek de verir. Afrika'nın bazı köylerinde hala yarı-göçebe toplumların taşınır mülklerini korumak için yaptıkları kasırlar vardır: adından anlaşılacağı üzere, bir kale gibi üst-üste inşa edilmiş küçük odalardan oluşan depolama birimlerinin her biri, yarı-göçebe ya da yerleşik ailelere aittirler. Özellikle hayvanlarını otlatmak amacıyla köyden haftalarca uzak kalan yarı-göçebe gruplar, küçük depolara tahıllarını, zeytinyağlarını ve benzer mallarını koyup üstünü kilitlemişlerdir. Sahipleri yokken depolar bir bekçinin gözetimindedir. Bekçinin görevi, mal sahipleri geri döndüğünde, ambara konan her bir malın eksiksiz biçimde onlara teslim edilmesidir. Açıkçası, mühür izlerinin keşfedildiği yapıların planı Duistermaat'ın önermesiyle uyumludur. Çok sayıda küçük odanın birleşimiyle oluşan bu yapılar, gerçekten de ambar olarak kullanılmışa benzemektedir. Mühürlemeler, ambar kaplarından ziyade, yiyeceğin saklandığı kaplara uygulanmış olmalıdır. Öyle ise, mühür kullanımı yarı-göçebe toplum üyelerinin geride bıraktıkları malların korunmasına yarayan ve özel mülkiyet rejiminin de olgunlaştığına işaret eden bir uygulama olarak değerlendirilebilir¹²⁷.

MÖ IV. binyılda erken kentler, yani erken uygarlık ve erken devlet doğuyordu; kamusal mimariden başlayarak pek çok maddi kültür bulgusu bürokrasinin ve hiyerarşik işbölümünün ortaya çıktığını kanıtlıyordu. Ne var ki Halaf döneminde hiyerarşi işareti olabilecek diğer öğeler, mühürlere ve hesap taşlarına eşlik etmemektedir. Yine de Sabi Abyad toplumunun MÖ 6000 gibi erken bir dönemde kayıt tutan ve kamusal hafızaya önem veren bir toplum olduğu belirtilmelidir.

¹²² Akkermans – Schwartz 2004, 112-114.

¹²³ Akkermans – Schwartz 2004, 116.

¹²⁴ Duistermaat 2010, 167, 170.

¹²⁵ Maisels 2001, 142-143.

¹²⁶ Duistermaat 2010, 170.

¹²⁷ Duistermaat 2010, 170, 180, 182.

Halaf mezarlıklarında, birilerinin diğerlerinden üstün statüye sahip olduklarını gösteren ayrıcalıklı gömü uygulamaları mevcut değildir. Boyalı ve bezekli çanak-çömleklerin de yalnız seçkinlere ait olmadığı, miktarı sürekli artan kaliteli kapların varsıl ya da orta halli pek çok aile tarafından kullanıldığı öne sürülmüştür¹²⁸. Nieuwenhuyse, çömlek sayısındaki hızlı artışı ailelerin rekabeti ve birbirlerine öykünmeleri ile açıklamaktadır. Buna göre, orta halli sınıflar, varsılların elindeki çömleklerin aynısını yapmaya girişmiş, varsıllar ise karşılık olarak daha kaliteli / göz alıcı çömlekler üretmişlerdir. Halaf toplumu büyük olasılıkla aile-temelli bir örgütlenme düzenine sahiptir ve ailelerin bir araya geldiği ziyafetler sayesinde boyalı çanak-çömlekler ortaya çıkarıldığı için bunlara sahip olma arzusu toplum nezdinde yaygınlaşıyordu¹²⁹.

30 yılı aşkın süredir Sabi Abyad kazılarında başkanlık eden Peter Akkermans, yerleşimi konu alan ilk eserlerinden başlayarak, mezar hediyelerinin tabakalı bir toplum yapısına işaret etmediğini, bu yüzden de Halaf siyasal ve toplumsal örgütlenmesi için “şeflik” teriminin kullanılmasını isabetli bulmadığını vurgulamıştır¹³⁰. Takas ağlarına erişimin bir avuç azınlığa tanınmış ayrıcalık olmadığını ifade eden Akkermans, mühürlü malların dolaşımının merkezi bir organizma tarafından denetlenmediğini ve yerleşim ahalisinin pek çoğunun yerel alış-verişe eşit biçimde katıldığını hatırlatır¹³¹. Maisels ise, MÖ III. binyılda doğan ilk Hint uygarlığı Harappa’da canlı bir kent yaşantısı ve ticaret iklimi var olduğu halde, saray, tapınak, bürokrasi ve ordu gibi hiyerarşi belirten unsurların tespit edilemediğine dikkat çekmiş, Harappa’da “yatay ve eşitlikçi denebilecek bir toplumsal örgütlenme”nin hüküm sürdüğünü belirtmiştir¹³².

Büyük kentlerden oluşan Harappa ile köylülük üzerinde yükselen ve ilkinden 3 binyıl eski olan Halaf aslında karşılaştırılabilir kültürler değillerdir. Ama ikisinin de takas ve mülkiyet bakımından karmaşık oldukları halde, *hiyerarşi* değil *heterarşi*, yani yatay ve ağırlıklı olarak eşitlikçi işbölümü üzerinden şekillendikleri hemen fark edilmektedir.

Halaf’ı Ubeyd ve Uruk’a, yani maddi kültür düzeyinde eşitlikçi görünen MÖ VI. binyılın tarım toplumunu eşitsizlik-hiyerarşi temelinde yükselen IV. binyılın kentli toplumuna bağlayan süreç, Aristoteles’te ifadesini bulan potansiyel, kapasite ya da gizil güç terimleriyle açıklanabilir.

Aristoteles’in kuramına göre, varlığın içinde bir şeyler olabilme durumlarını gösteren potansiyeller, olayların gelişimine göre açığa çıkabilir ya da çıkmayabilir. Çiçekdağı¹³³, kuramı şöyle açıklar: “Demek ki olanak durumu ‘olacak olanlar’ açısından bir açığa çıkmamışlığı ama çıkabilirliği anlatmaktadır. Etkin olmayıştan etkin oluş haline gelme ise gelecekte olacak bir durumdur ve şu anda henüz gerçekleşmemiştir. Burada şimdiki zamanın önemi ortaya konmuş olmaktadır”.

Bu makalede, Aristotelesçi yaklaşımı benimseyerek “eşitlikçiliğe ve yatay işbölümüne dayalı Halaf toplumu”nun iki yoldan birine doğru evrilmesinin mümkün olduğunu öne süreceğiz. Buna göre, Halaf *heterarşik* karakterini korumaya devam edebilir ya da dikey işbölümü yönünde evrim geçirerek hiyerarşi-temelli bir örgütlenmeye sahip olabilirdi.

¹²⁸ Nieuwenhuyse 2007, 219-223.

¹²⁹ Grimbergen 2016, 20-22.

¹³⁰ Akkermans 1993, 290-293.

¹³¹ Akkermans 1995, 25.

¹³² Maisels 1993b, 158; Maisels 2001, 143.

¹³³ Çiçekdağı 2015, 52.

Halaftan 2000 yıl sonra, ilkin Ubeyd¹³⁴, akabinde de devletin doğuşunun izlenebildiği Uruk¹³⁵ devirlerinde gelinen nokta, hiyerarşi olmuştur. O halde, Aristotelesçi yaklaşımı kullanırsak, hiyerarşi bir *potansiyel* iken *aktüel* olmuş, yani somut ve geri döndürülmesi zor bir gerçekliğe dönüşmüş, "yeni gerçeklik" de daha geniş ve katı bir hiyerarşinin inşa edilmesinin potansiyelini yaratmıştır. Başka bir deyişle, "olumsallık hali" geçerli iken "hiyerarşi" kazanırsa, o noktadan *heterarşiye* dönme şansı azalmaktadır. Buradaki kritik evre, Halaf-eşitlikçiliğinden kopuşun tedricen yaşandığı Ubeyd ve Uruk devirleridir. Uruk toplumu hiyerarşik örgütlenmeyle şekillendiği içindir ki "Uruk-sonrası" (MÖ III. binyıl) da öncekilerden daha hiyerarşıktır.

Akkermans ve Duistermaat, kazılar olgunlaştıkça, yaygın kanının aksine, mühürlerin uzak-mesafeli takası denetlemek için değil, yerleşim içindeki mülkiyet rejimini ve mal-hayvan-hizmet takasını düzenlemek için kullanıldıklarına ikna oldular. Onlara göre¹³⁶, mühürlerin ve hesap taşlarının varlık nedeni, Sabi Abyad toplumunun bir bölümünün yerleşik-çiftçi diğer bölümünün yarı-göçebe-çoban olmasıydı. Yarı-göçebe çobanlar, bahar ve yaz aylarında yerleşimi terk edip bir süre uzak otlaklarda konakladıkları için mallarını herhalde güvendikleri yerleşik ailelere teslim ediyorlardı ve dönüşte malların eksiksiz biçimde geri dönüşünü sağlamak için de hesap taşları kullanılıyordu. Hücre-planlı yapılarda da, yerleşiklere ve yarı-göçebe gruplara ait ürünler birlikte depolanmış, mühürlemelere ve hesap taşlarının sayısına bakılarak paylar tayin edilmiş olabilir. Eğer yazarların önermeleri gerçeği yansıtıyor ise, Sabi Abyad ve ona benzer höyüklerde yerleşikler ile yarı-göçebeler arasında uyumlu bir birlikteliğin kurulduğu, ihtiyaç duyulan malların karşılıklı olarak takas edilebildiği çıkar ortaya¹³⁷.

Damga-mühürler, hem taşınır malları, hem de tahıl ambarı gibi taşınmazların kapılarını mühürlemek için kullanılmış olabilirler. MÖ 4000 yıllarının ön-kentlerinden Güneybatı İran yerleşimi Susa'da keşfedilen 260 kadar damga-mühür ve mühür baskısını inceleyen Daniel T. Potts, yerleşimde kapıların da mühürlendiğini fark etmiş ve bu kapıların artı-ürünün saklandığı depolara ait olabileceğini öne sürmüştü¹³⁸. Mısırolog Barry J. Kemp de, Mısır'ın Orta Krallık (MÖ 2050-1750) devrinde, hububat çuvalları kadar hububat ambalarının kapılarının da mühürlendiğini saptamıştı¹³⁹.

Sabi Abyad kazı ekibi ise, yerleşimde mühürlenmiş kapı izine rastlamamış ve mühür baskılarının tamamının küçük boyutlu olup kolay taşınan her türden çömlek, sepet ve çuvala tatbik edildiğini öne sürmüştür¹⁴⁰. Herhalde bu objeler kuşakla-iple bağlanıyor ve bunlara iliştirilen kil öbekleri mühürle işaretleniyordu (fig. 9). Sepet-çuval-çömleğin mührünü ancak ona malik olan kişi kırıp açabileceği için *yetkisiz* kişilerin içeriği görmesi engellenmiş olmalıdır. Zira Güney Mezopotamya'da, MÖ IV. binyıl ortalarında, yani Halaf döneminden 2 binyıl sonra, gönderilerin güvenliği mühürler ve hesap taşları ile sağlanıyordu¹⁴¹. O halde, depolama faaliyetleri, özel mülkiyet rejimi ve takasın akılcı biçimde örgütlenmesi için mühürlerin çok önemli roller üstlendikleri söylenebilir. Mühürler

¹³⁴ Özbal 2010, 42-43;

¹³⁵ Stein – Özbal 2007, 329-330; Stein 2010, 38.

¹³⁶ Akkermans – Duistermaat 1997, 27-30.

¹³⁷ Castro-Gessner 2011, 787.

¹³⁸ Potts 1999, 49-50.

¹³⁹ Kemp 1986, 125.

¹⁴⁰ Akkermans – Duistermaat 1997, 19.

¹⁴¹ McMahan 2005, 27-28.

yalnız geniş köylerde değil, 1 hektardan küçük olup birkaç aileyi barındıran mezra tipi höyüklerde de yaygın kullanıma sahiplerdi. Bunların bazıları izole, diğer toplumlardan uzakta kurulmuş mezralardı. Akkermans ve Schwartz'a göre¹⁴², bu bilgi, damga-mühürleri yarı-göçebe bir toplumun günlük ekonomik işlerini düzenlemek için icat ettiği varsayımını doğrulamaktadır.

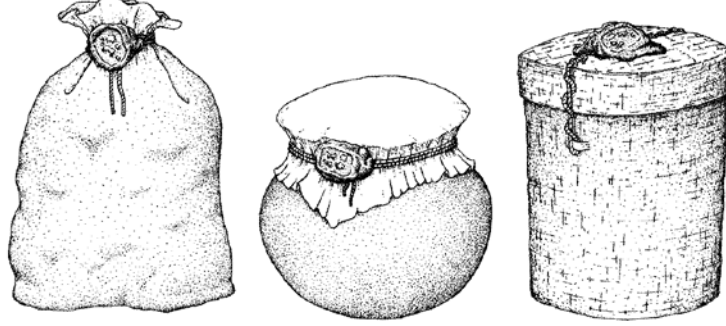

Fig. 9. Akkermans ve Duistermaat'a göre, kil öbekleri üzerine tatbik edilen damga-mühürler, çuval, çömlek ve sepet gibi taşınır objeleri mühürlemek için kullanılmış olabilirler (Akkermans & Schwartz 2004, 140, fig. 4.24)

Çiğdem Atakuman¹⁴³, mühür ve benzeri nesnelerin kullanımı ile “yerleşik düzene geçiş, tarım ekonomisinin Neolitik boyunca yaygınlaşması ve üretim-paylaşım ilişkilerinin karmaşıklaşmasıyla gelişen mülkiyet kontrolü” arasında bağ kuran yaklaşımların yaygın olduğuna dikkat çekmiştir. Ona göre, mühürlerin mülkiyet kontrolü için kullanıldığını öngören yaklaşımlarda benzeşen iki fikir vardır. Frangipane ve Carter'in dile getirdiği bu fikirler iki temel sava sahiptirler. 1- Mühür desenleri, farklı aile ve klanların kimlik sembolü olarak kullanılmaktadır. 2- Mühürleme işlemi, toplumsal grupların o mühürlü nesnelere üzerindeki mülkiyet haklarını ve bu mülklerin dolaşımını denetleme yetilerini göstermektedir¹⁴⁴. Schmandt-Besserat'ın iddiası ise¹⁴⁵, üçgen, dörtgen veya benzeri nitelikteki geometrik şekillerin her birinin bir çeşit mala karşılık geldiği ve mühürleme işleminin gruplar arasındaki değiş-tokuş işlemlerinde takası yapılan malın kaydının tutulmasını sağladığı yönündedir. MÖ 3200'lerde beliren ilk yazılı tabletler üzerinde çalışan Englund'a kalırsa¹⁴⁶, bu kullanım biçimi hiyeroglif ve çivi yazısına öncülük eden bir sistemdir. Atakuman, sıraladığı yaklaşımlardan hareketle, mühürlerin yazının kullanılmasına ve merkezi otoritenin kuruluşuna giden yolda önemli roller oynadıkları sonucuna ulaşmıştır¹⁴⁷.

Mühürlerin ve hesap taşlarının iç ticareti mi yoksa dış ticareti mi düzenleyen “kayıt objeleri” oldukları katıyetle ortaya konamamaktadır. Ama Tell Sabi Abyad'da başka diyarlardan gönderilmiş çok sayıda yabancı malın bulunduğu saptanabilmiştir. Örneğin kazı başkanı Akkermans'a kalırsa, Koyu Yüzlü Perdahlı Kaplar yerli üretim olmayıp Sabi Abyad'a Kuzey Levant'tan, yani Suriye'nin batısından gelmişlerdir¹⁴⁸. Obsidyen, bakır cevheri, bazalt ve diğer değerli taşların da Anadolu'dan

¹⁴² Akkermans – Schwartz 2004, 139-141.

¹⁴³ Atakuman 2016, 61.

¹⁴⁴ Frangipane ve Carter'dan aktaran Atakuman 2016, 61.

¹⁴⁵ Schmandt-Besserat'dan aktaran Atakuman 2016, 61.

¹⁴⁶ Englund'dan aktaran Atakuman 2016, 61.

¹⁴⁷ Atakuman 2016, 61.

¹⁴⁸ Akkermans 2000, 47.

geldiği anlaşılmıştır. Jeo-kimyasal analizler, Sabi Abyad'da işlenen obsidyen çekirdeklerinin kaynağı olarak Doğu Anadolu'da Bingöl - Nemrut Dağı ve Meydan Dağı'nı, Orta Anadolu'da ise Göllü Dağ ve Nenezi Dağı'nı işaret etmektedir¹⁴⁹. Bingöl ile Sabi Abyad arası kuş uçuşu 319, yürüyüşe uygun yollar dikkate alındığında ise 402 km'dir. Rizwan Ahmad, Bingöl'den 25 kg. obsidyenle yola çıkan bir kişinin Sabi Abyad'a ulaşmasının 16 gün süreceğini hesaplamıştır. Buna karşılık, yayaya uygun yollarla Sabi Abyad'a uzaklığı 610 km olan Göllü Dağ'dan aynı miktarda obsidyenle gelmek için 24 günü göze almak gerekirdi¹⁵⁰. Höyüğün, özellikle de "Yanmış Köy" adıyla tanınan bölümün, kısa ve uzun mesafeli takas ağlarının önemli bir parçası/durağı olduğu düşünülebilir. P. Akkermans da, Kuzey Levant ile Kuzey Mezopotamya'nın *Halaf-Öncesi* dönemden beri yoğun takas ilişkileri geliştirdiklerini ve Koyu Yüzlü Perdahlı Malların MÖ VI. bin yıl boyunca takas yoluyla Kuzey Suriye'nin pek çok noktasına taşındığını öne sürmüştür¹⁵¹.

Fig 10. *Tell el-Kerkh'ten damga-mühür örnekleri* (Tsuneki 2017, 6, fig. 1-2)

Kuzey Levant – Kuzey Mezopotamya bağlantısı mühür bahsinde de karşımıza çıkıyor. Damga mühürler ve mühürleme pratiği, akla hemen Sabi Abyad ve Domuztepe gibi Halaf köylerini getirir de, ilk mühürler Halaf devrinde ve Kuzey Mezopotamya'da değil, Tell el-Kerkh, Ras Şamra, Şir, Tell el-Cüdeyde (Hatay) gibi Kuzey Levant yerleşimlerinde, en erken MÖ 7000, sonra 6700-6500'lerde, yaygın olarak da 6300-6200'lerde kullanılmışlardır¹⁵². Tell el-Kerkh'te 100'den fazla damga-mühür (fig 10) ve 6 adet de kil mühür baskısı bulundu ki kazı başkanı Tsuneki bunların genelde sepet ve sandık gibi depolama malzemeleriyle bağlantılı olduklarını öne sürmüştür¹⁵³. Tell el-Kerkh mühürleri, geometrik desenleri ve çok-odali ambar tipi yapılar da bulunmaları itibarıyla, 230 km doğusunda konumlanan Sabi Abyad'ı hatırlatmaktadır. El-Kerkh ile Sabi Abyad'ın arasında ve neredeyse ikisine eşit mesafede olan Tell Halula'da, bunların epey güneyindeki El-Kowm, Bukras ve Sabi Abyad'ın doğusuna düşen mezra Tell Boueid II'de de mühür kullanıldığı bilinmektedir¹⁵⁴.

¹⁴⁹ Astruc *et al.* 2007.

¹⁵⁰ Ahmad 2014, 93.

¹⁵¹ Akkermans 2000, 47, 50.

¹⁵² Duistermaat 2010, 168, table 1.

¹⁵³ Tsuneki 2017, 6-7.

¹⁵⁴ Duistermaat 2010, 175, 178.

Bu makalenin yazarı, geçimlerini tarım kadar avcı-toplayıcılık ve çobanlık gibi yarı-göçebe etkinliklerle sağlayan Geç Neolitik halklarının hareket halinde oldukları için temas kurabildiklerini ve maddi kültürlerini birbirlerine aktardıklarını düşünmektedir. Halaf'ın alâmetifarikası olan damgamühürler, eşzamanlı olarak ve belki daha bile önce Batı Suriye ve Hatay yerleşimlerinde de yaygın olarak kullanıldığına göre, *temas* ya da *etkileşim* iki coğrafyanın benzer bir kültür yaratmasını kolaylaştırmış olmalıdır.

6.2. Balikh Vadisi ile Habur Üçgeni Arasında Tell Tawila (MÖ 5950-5300)

Çekirdek yerleşimler dendiğinde Sabi Abyad'la birlikte değerlendirilmesi gereken dört önemli höyük, Sabi Abyad'ın 50 km doğusundaki Tell Tawila, onun 60 km kuzeydoğusunda konumlanan Tell Halaf, onun 100 km doğusundaki Chagar Bazar (ya da Şagır Bazar) ve onun da 200 km güneydoğusunda kurulan Tell Arpachiyah'tır. O halde 5 yerleşim en az 400 km uzunluğundaki bir yay boyunca sıralanmışlardır.

Tell Tawila¹⁵⁵, Erken Halaf'tan Halaf-Ubeyd Geçiş Evresi'ne (MÖ 5950-5300); Tell Halaf¹⁵⁶, Halaf-Öncesi dönemden Halaf-Ubeyd Geçiş'i'ne (MÖ 6500-5300); Chagar Bazar¹⁵⁷, Proto-Halaf'tan Halaf-Ubeyd Geçiş'i'ne (MÖ 6000-5300); Tell Arpachiyah¹⁵⁸, Erken Halaf'tan Geç Halafa (5900-5300) dek iskân edildiklerine göre, dört yerleşimin tamamı Halaf'ın bütün alt-evrelerine tanıklık etmişlerdir.

Balikh ve Habur havzaları arasındaki bozkırda kurulan Tawila, su kaynaklarına yakındır ve çok sayıda mezra ile çevrelenmiştir. Mezralar büyük olasılıkla mevsimlik kamp yeri olarak işlev görüyorlardı. Tawila'nın kendisi de 2 hektardan büyük değildir ve 50-100 kişilik bir nüfusa ev sahipliği yapmıştır¹⁵⁹. Yerleşimde Halaf'ın alâmetifarikası olan yuvarlak planlı yapılara rastlıyoruz ki bunların iç çapı 3,5 ila 5,5 metredir. Jörg Becker, Tawila'da üretilen çömlek örneklerinin de Erken Halaf dönemi Sabi Abyad çömleri ile paralellikler sergilediğini aktarır. Diğer Halaf yerleşimleri gibi Tawila'da da geçim tarıma, besiciliğe ve tabii avcılığa dayanmaktadır; tüketilen etin % 18-30'unun avdan sağlandığının altını çizmek gerekir.

El-Hamar Vadisi'nde bulunan Tell Tawila ile onun 13 km kuzeyindeki Tell Huera ve 15 km doğusundaki Agila, 1 hektarı aşan büyüklükleri ile birer köydürler. Balikh ile Habur arasındaki bozkırlara denk düşen Hamar Vadisi'nde çoğu mezra olan 100 kadar yerleşim bulunur ki bunların 20'si Halaf, 8'i de Ubeyd dönemine tarihlenirler¹⁶⁰. Hamar Vadisi'nde bulunan çömlerin Habur ve Balikh'taki örneklerle paralellik sergilediği gözlenmiştir. Çanak-çömlek ortaklığından da anlaşılacağı üzere, Sabi Abyad, Yarım Tepe ve Arpachiyah gibi Halaf yerleşimleriyle bağlantılı olan Tawila'nın obsidyenlerinin 1/4'ü İç Anadolu'dan 3/4'ü ise Doğu Anadolu'dan gelmektedir¹⁶¹. Obsidyen ve çanak-çömlek dışında Tawila'yı Halaf evreninin parçası yapan çok sayıda maddi kültür unsuru bulunmaktadır. Örneğin pek sağlam bir taştan imal edilen topuz başının benzerleri Tell Halaf ve Hatay'ın Tell Kurdu yerleşiminde de mevcuttur. Tawila'da Halaf tipi kil sapan taşlarının da eksik ol-

¹⁵⁵ Becker – Helms 2013, 25; Becker 2015, 3; İpek 2019, 44.

¹⁵⁶ Becker 2013, 463; Becker 2015, 1.

¹⁵⁷ Cruells *et al.* 2013, 475.

¹⁵⁸ Matthews 2002, 146.

¹⁵⁹ Becker 2015, 3-4.

¹⁶⁰ Becker – Helms 2013, 24.

¹⁶¹ Becker – Helms 2013, 29.

madığı belirtilmelidir¹⁶².

6.3. Yukarı Habur Üçgeni: Tell Halaf (MÖ 6500-5200), Chagar Bazar (MÖ 6100-5300) ve Umm Qseir (MÖ 5600-5300)

Habur, Erken Neolitik (MÖ 10000-7000) halklarının rağbet ettikleri bir havza değildi. Geç Neolitiğe dek buralarda dişe dokunur bir nüfus görülmedi¹⁶³. Bunun nedeni, Habur ve Balikh arasında kalan ovaların yarı-kurak iklim koşulları dolayısıyla ekime uygun olmamasıdır. Bu araziler daha çok hayvan olatmaya uygundur¹⁶⁴. Yine de MÖ VII. binyılda bölgenin canlandığı; Habur Üçgeni denen çoğul havzada 20 kadar yerleşimin kurulduğu görülmüştür. Habur, bu devirde özellikle doğusunda, yani Yukarı Dicle'de konumlanan yerleşimlerle bağlantı halinde idi. Yontmataş aletlere ve çanak-çömlek topluluğuna bakılınca, Balikh ile etkileşimin hiç olmadığı söylenemese de, Habur'un doğudaki yerleşimlerle kültürel bağı Balikh'e kıyasla kat kat özel ve yoğundur¹⁶⁵.

Tell Halaf, Habur Üçgeni'nin batı ucunda bulunan bir yerleşimdir. Yakın zamana kadar, höyüğü tanımak için 20. yüzyıl başındaki kazılarla yetinmek dışında yol yoktu¹⁶⁶. 1911-1913 arasındaki ilk adımları, 1929'da kısa süreli bir kazı takip etti¹⁶⁷. Sonra 77 yıllık bir kopuş yaşandı ve bu önemli yerleşim 2006'da yeni bir kazı ekibiyle tanıştı¹⁶⁸.

Tell Halaf, çağdaşları Sabi Abyad ve Yarım Tepe gibi, birden çok höyüğün toplamından oluşur. Bazıları birbirine epey uzak en az 5 höyükten söz ediyoruz. Bunlar eşzamanlı olarak iskân edilmişlerse, akrabalık bağları güçlü küçük grupların farklı mekânları kendi aralarında paylaşmış olmaları mümkündür. Ama Sabi Abyad'daki gibi, burada da bazı höyüklerin terk edilerek başka bir mahalde yeni yaşam başlatılmış olması ihtimali de göz ardı edilmemelidir¹⁶⁹. Becker'in dikkat çektiği nokta, *Halaf-Ubeyd Geçişi* ile *Kuzey Ubeyd* evreleri arasındaki bir zaman diliminde yuvarlak planlı yapıların yok olmaya başlamaları ve yerlerini dörtgen planlı yapılara bırakmış olmalarıdır. Becker, bu tip bir değişimin Tell Aqab, Yarım Tepe III ve Tepe Gawra'da da yaşandığını hatırlatır. Ama mimari-deki bu dönüşümün iskânda kısa süreli bir kesinti yaratıp yaratmadığı ya da iskân edilen mahallin terk edilerek yeni bir mahalde dörtgen planla devam etme kararı alınıp alınmadığı sorusuna net bir yanıt verilememektedir¹⁷⁰.

Öte yandan, merkez-höyüğün yakınlarında birkaç aileyi barındırabilecek genişlikte olup kısa süreli iskân gören mezralar saptanmıştır¹⁷¹. Becker'e göre, Tell Halaf'ın öbeklerden oluşan dağınık bir yerleşme düzenine sahip olması mümkündür. O halde, merkezdeki büyük höyük obsidyen gibi değerli malların takasının örgütlendiği ve sair mahallelerde yaşayan toplulukların bir araya gelip ortak kararlar aldıkları bir mekân olabilir¹⁷². Ama Jörg Becker, bu merkez-köyün aynı zamanda iki renkli

¹⁶² Becker - Helms 2013, 27, 30.

¹⁶³ Akkermans – Schwartz 2004, 114.

¹⁶⁴ Wilkinson *et al.* 2014, 53.

¹⁶⁵ Akkermans – Schwartz 2004, 115.

¹⁶⁶ Becker 2013, 456-460; Tekin 2017, 288-291.

¹⁶⁷ Becker 2013, 456; Tekin 2017, 289.

¹⁶⁸ Butterlin 2012, 417; Becker 2013, 460; Tekin 2017; 291.

¹⁶⁹ Becker 2015, 2.

¹⁷⁰ Becker 2013, 462.

¹⁷¹ Becker 2015, 2.

¹⁷² Becker 2015, 2.

ya da çok renkli çömlerlerin üretilip çevreye dağıtıldığı bir keramik merkezi olduğu varsayımına mesafeli yaklaşır. Mimariye gelince, adını verdiği kültürün çekirdek bölgesinde bulunan bir yerleşimden beklenebileceği gibi, Tell Halaf'ta, özellikle Orta Halaf sonlarında, MÖ 5550'lerde, yuvarlak ve dörtgen planlı yapıların birlikteliği çok belirgindir. Becker, *tholos* terimiyle tanımlanan yuvarlak yapıların iç-çapının 3 ila 7 metre olduğunu ve bunların çoğunda *dromos* sözcüğüyle tarif edilen dik-dörtgen bir giriş bölmesi bulunduğunu da hatırlatır¹⁷³.

Chagar Bazar, 12 hektar ile en geniş yayılım alanına sahip Halaf höyükleri içinde yer alır¹⁷⁴. Bu yerleşimde üretilen ilk keramikler genelde kalın cidarlı yalın kaplardır; erken kaliteli çömler ya da *iyi mallar* ise, Samarra geleneğini yansıtmaktadır¹⁷⁵. Yerleşimin Proto-Halaf ve Erken Halaf'a geçiş evrelerinde, Samarra motifli keramik parçalarına ek olarak, Kuzeybatı Suriye'nin Amik B çömlerine benzeyen Gri Perdahlı Kaplara ait parçalar da bulunmuştur¹⁷⁶. Halaf olgunlaştıkça boyalı çömlerlerin toplam içindeki oranı sürekli artarak Geç Halaf'ta (MÖ 5300 civarında) % 80'e düzeyine ulaşmıştır¹⁷⁷.

Chagar Bazar ve Sabi Abyad bulguları arasında mimariden geçim ekonomisine kadar pek çok alanda muazzam paralellikler vardır. İkisinde de yuvarlak ve dörtgen planlı yapılar birlikte inşa edilmiş, ikisinde de aynı tip tahıllar ve bakliyat ekilmiş, ikisinde de ağırlıklı evcil keçi-koyun ve daha düşük oranlarda domuz-sığır tüketilmiş, iki toplumda da en çok ceylan ve yaban eşeği avlanmıştır¹⁷⁸. Nihayet, iki yerleşimde de kil hesap taşları ve damga mühürler mevcuttur ki bunlar özel mülkiyet rejiminin geçerli olduğu sanılan bir tarihi dönemde, taşınır malların saklanması için kullanılmış olmalıdır¹⁷⁹.

Chagar Bazar'ın Sabi Abyad'a benzer diğer yönü, yabancı hammaddelerin yoğunluğu ve çeşitliliğidir. Bu hal, iki yerleşimde de takas ağlarının önemine, başka toplumlarla sosyal-ekonomik ilişki kurma arzusuna işaret etmektedir. Kızıldeniz'den, yani 1000 km uzaktan çıkarıldığı saptanan deniz kabukları, göze çarpan ilk objelerdir. Chagar Bazar halkı, Proto-Halaf'ta (MÖ 6100-5950), yontma-taş aletler üretmek için Anadolu'dan obsidyen getirtmiş; sonraları obsidyenden vazgeçerek çakmaktaşı kullanmıştır¹⁸⁰. Ezme taşı, havaneli ve havan gibi büyük taş aletler yapmak içinse bazalt tercih edilmiştir. Hatırlanacağı üzere Akkermans, Sabi Abyad'daki bazaltın Anadolu'dan geldiğini öne sürmüştü. Chagar Bazar için de aynı önermenin mantıklı görüldüğünü düşünüyoruz.

Spataro ve Fletcher¹⁸¹, Türkiye-Suriye sınırında, Yukarı Habur Üçgeni'nde konumlanan iki yerleşimden Chagar Bazar ile 25 km kuzeyindeki Tell Aqab arasında kil kavanozlar ile yiyecek takası yapılmış olmasını muhtemel görüyorlar. Onlara göre, iki yerleşimin sakinleri boş kapları da takas etmiş olabilirler, zira bir höyükten diğerine gıda maddesi taşımaya uygun olmayan sığ kâseler de gönderilmiştir. Takas savının asıl sahibi, Tell Aqab kazılarını yürüten Thomas Davidson idi ve o

¹⁷³ Becker 2015, 3.

¹⁷⁴ Maisels 1993b, 110.

¹⁷⁵ Cruells *et al.* 2013, 473.

¹⁷⁶ Maisels 1993b, 110.

¹⁷⁷ Cruells *et al.* 2013, 473.

¹⁷⁸ Cruells *et al.* 2013, 471-473.

¹⁷⁹ Cruells *et al.* 2013, 474.

¹⁸⁰ Cruells *et al.* 2013, 475-476.

¹⁸¹ Spataro – Fletcher 2010, 94.

Halaf keramiklerinin Fırat'ın doğusundaki yayılımının büyük ölçüde takastan kaynaklandığını düşünüyordu.

Halaf çömleklerinin yayılımında takasın rolüne ilişkin önemli çalışmalardan birini 1987 yılında Marie Le Mière ve Maurice Picon¹⁸² gerçekleştirdiler. Kimyasal analizlerden güç alan bu çalışmaya göre, MÖ VI. binyılın ilk yarısında Umm Dabaghiyah, Bukras, Ebu Hureyre, El-Kowm, Biblos gibi Yakın Doğu yerleşimlerine dışarıdan gelen kaplar özellikle kaliteli çanak-çömleklerdi. Bukras ve Sakçagözü'nde yabancı çanak-çömlek oranı epey yüksekti. Mesafeler ise değişkendi. Örneğin El-Kowm'a Fırat Vadisi'nden, en az 80 km uzaktan keramik gelmişti. Bukras'ta, Güneydoğu Anadolu'nun Kilikya ile kesiştiği bölgelerden, belki 400 km mesafeden gelmiş bir *Koyu Yüzlü Perdahlı Kap* örneği bulundu. Bukras'ta, Kuzey Irak kökenli *Arkaik Hassuna Çömleği* de mevcuttu.

Bu bilgiler, yakın mesafedeki Aqab - Chagar Bazar arasında keramik dolaşımının çok olası olduğunu düşündürüyor. Aqab, 9000'den fazla Halaf keramik parçasına sahip olsa bile, bunların arasına karışan tek bir *Koyu Yüzlü Perdahlı Kap* parçası/kırığı dışarıyla takas ilişkilerinin mevcut olduğuna yorumlanmıştır¹⁸³.

Chagar Bazar ile Tell Arpachiyah çanak-çömlek parçalarına uygulanan analizler ise, 200 km mesafedeki bu iki Halaf yerleşiminde keşfedilen boyalı-bezekli kapların kimyasal ve mineralojik bileşenleri itibarıyla aşırı ölçüde benzeştiklerini ortaya koymuştur. O halde iki höyük arasında yoğun takas ilişkileri vardı ya da ikisi bölgesel bir takas ağına aktif biçimde katılmışlardı. Benzer analizler, coğrafi yakınlığa karşın, Chagar Bazar ile Tell Halaf arasında *düşük yoğunluklu bir takasa* işaret etmektedir¹⁸⁴.

Maisels, Mardin'in güneyindeki Chagar Bazar'ı içeren "Habur üçgeni"nin Halaf kültür evreninin doğum yeri olduğunu düşünüyor¹⁸⁵. Iomani ise¹⁸⁶, Habur'un batıdaki yarısına odaklanan bir proje sayesinde, bölgeye dair genel bilgiler sunmuştur. 1- Bütün höyükler 2 hektardan küçük köyler ya da mezralardır. Yukarı Dicle'nin Türkiye tarafında kalan Takyan Höyük çok büyük olsa da onunla ilgili veriler yeterince doyurucu değildir. Batı Habur'da Orta-Geç Halaf'a tarihlenen 26 yerleşim vardır ve bunların 18'i 0,5 hektardan küçüktür. 2- Bu köy ve mezraların neredeyse tamamı su kenarına kurulmuşlardır. 3- Habur'daki Halaf yerleşimleri, nüfuslarıyla tezat oluşturan ve bazen tabakalaşma işareti olarak yorumlanan bir toplumsal karmaşıklık düzeyine sahiptirler.

Umm Qseir, Habur Üçgeni'nin batısında yer alan, keramik örneklerine bakılırsa Orta Halaf devrinde iskân edilmiş bir küçük köydür¹⁸⁷. Diğer Halaf yerleşimlerine benzer biçimde burada da ceylan, yaban eşiği, yaban öküzü ve geyik avlanmış; keçi-koyun ve domuz besiciliği yapılmıştır. Tüketilen hayvanların, hem kemik sayısı hem de kemik ağırlığına göre, % 57'si yabani % 43'ü evcildir¹⁸⁸. Ekimi yapılan bitkiler, gernik buğdayı, altı sıralı arpa, iki sıralı arpa ve mercimektir. Yerleşim sakinlerinin bunlara ek olarak burçak, bezelye, nohut, böğürtlen, şamfıstığı ve semizotu benzeri bir ot tü-

¹⁸² Le Mière – Picon 1987, 143-144.

¹⁸³ Akkermans 1993, 286.

¹⁸⁴ Spataro – Fletcher 2010, 108, 112.

¹⁸⁵ Maisels 1993b, 111.

¹⁸⁶ Iamoni 2016, 62-64.

¹⁸⁷ Miyake 1998, 178.

¹⁸⁸ Zeder 1994, 103-104.

kettiği anlaşılmıştır¹⁸⁹. 1986'da burada ilk kazıları gerçekleştiren F. Hole ve G. A. Johnson, Umm Qseir'in av partileri için kısa dönemli iskân edilmiş bir kamp alanı olduğunu düşünmüşlerdi. Ama Tsuneki ve Miyake, 1996'da başlattıkları yeni kazıya dayanarak, bu küçük köyün yılın tamamında iskân görmüş olabileceğini öne sürdüler¹⁹⁰. Gerçekten Qseir avcı kampı olmaktan fazlası gibi görünmektedir. Zira burada kalanlar, avcılık kadar, hatta daha fazla, ziraatla meşgul olmuşlardır. Eki mi yapılan bitkiler de "Neolitik yiyecek paketi"nin neredeyse tamamını kapsamaktadır.

6.4. Yukarı Dicle Havzası ya da Kuzey Irak'ta Halaf Maddi Kültürü: Tell Arpachiyah (MÖ 5900-5200) ve Siyasal Seçkinliğe Dair Deliller

Yakın zamanlarda Yukarı Dicle Havzası'nı (özellikle Eski Musul Barajı'nın güneyini ve doğusunu) kapsayan çalışmalar sayesinde bölgedeki yerleşim örüntüsü hakkında bilgi sahibi olabildik. Örneğin Udine Üniversitesi'nin Kuzey Irak'ta yürüttüğü *Ninova Diyarı Arkeoloji Projesi*¹⁹¹, Halaf'tan Ubeyd'e uzanan 1500 yıl boyunca Dicle'nin doğusunda yerleşim sayısı ve büyüklüklerinin pek değişmediğini ortaya koydu. Buna göre, Musul Barajı ile Navkur Ovası arasında uzanan 3200 km²'lik alanda 18 Halaf yerleşimi varken, sonraki Ubeyd döneminde sayı yalnızca 20 oldu. Ortalama höyük büyüklüğü Halaf'ta 1,3 hektar iken, Ubeyd'de 1,5 hektardır¹⁹². Buna göre, Halaf devrinde Kuzey Musul ve Navkur ovalarında 2000-2200 kişi yaşamış olmalıdır. Ubeyd devrinde ise nüfus en fazla 3000 idi. Demek Halaf'tan Ubeyd'e büyük bir nüfus artışı gerçekleşmedi, km²'ye düşen insan sayısı her iki devirde de 1'den azdı.

Yukarı Dicle'nin en önemli yerleşimi Tell Arpachiyah'ın Halaf dönemine tarihlenen 5 yapı evresi vardır. İlk kazılarda, bu evrelere ait keramik fırınları, tholoi ve taş döşemeli yollar ortaya çıkarıldı. Höyüğün yamaçlarında da Ubeyd dönemi (MÖ VI. binyıl sonu) mezarlığı saptandı¹⁹³. Arpachiyah, Halaf'ın erken, orta ve geç dönemleriyle tam olarak örtüşen özel bir yerleşimdir. En erken yapılar¹⁹⁴ *tauf* ile yapılmıştır. Sonraki evrede, Halaf kültürüne uygun biçimde, yuvarlak ve dörtgen planlı yapılar bir arada inşa edilmişlerdir. Bu dönemde, *tholos*lardan birinin duvarının kırmızıya boyandığı ve bazı yapıların korunma duvarlarıyla çevrelediği görülür. Yuvarlak yapıların zeminlerine kesik kafataslarının gömülmüş olduğu da kayda geçmelidir. Yerleşimin 3. evresinde taş temellerle sağlamlaştırılan *tholos*lara dikdörtgen planlı girişler eklenmiştir. 4. evrede özellikle göze çarpan yapı, içinde değerli objeler (boyalı çanak-çömlekler, figürinler, taş kaplar) bulunduğu için seçkin bir aileye ait olduğundan kuşkuyla "Yanmış Ev" dir.

Yerleşimde çok çeşitli tahıl örnekleri bulunmuştur. En yaygın olanları, gernik buğdayı, kavuzlu-kavuzsuz altı sıralı arpa, iki sıralı kavuzsuz arpadır¹⁹⁵. Yerleşim ahalisi, daha az yoğunlukta olmakla birlikte, siyez buğdayı, ekmeklik buğday ve mercimek de ekip biçmiştir. Diğer Halaf köylerinde olduğu gibi besicilikte hâkim türler keçi-koyundur; ama (Sabi Abyad ve Chagar Bazar ile örtüşecek biçimde) sığır ve domuz çobanlığı da yapılmıştır. En çok avlanan hayvanlar, yine ceylan ve yaban eşeğidir. Domuzlar genelde 1 yaşından önce, sığırlar ise 3 yaşından sonra kesilmişlerdir. Petr Charvát, bu verilerden hareketle, sığırın süt, domuzun et için beslendiğini öne sürmüştür¹⁹⁶.

¹⁸⁹ McCorrison 1992, 321.

¹⁹⁰ Matthews 2002, 149.

¹⁹¹ Iamoni 2016, 70.

¹⁹² Iamoni 2016, 70-71.

¹⁹³ Charvát 2002, 49.

¹⁹⁴ Matthews 2002, 146.

¹⁹⁵ Charvát 2002, 49.

¹⁹⁶ Charvát 2002, 49.

Fig. 11. *Halaf yerleşimi Tell Arpachiyah'tan (obsidyen parçaları ve salyangoz kabukları ile üretilmiş) bir kolye. Soldaki diziliş 1980'li yıllarda önerilmişti ama orijinal dizilişin sağdaki gibi olması daha muhtemel görünmektedir (Healey - Campbell 2014, 87)*

Arpachiyah'ın ilginç yanı, yalnız 1 hektara yayıldığı halde, içinde *Yanmış Ev* gibi zengin arkeolojik bulgulara sahip bir yapı barındırmasıdır. Yapının iki odasının tabanında bulunan objelerin sayısı 150 kadardır¹⁹⁷. Buradaki keramikler kalitelidir, bulguların içinde Yakın Doğu'nun ilk metal objeleri de vardır: Bunların ilki kurşundan yapılmıştır, ayrıca 2 adet bakır iğne parçası keşfedilmiştir¹⁹⁸. Yapıdaki taş kapların bir kısmı yerleşim yakınlarındaki taşlardan yapılmıştır ama klorit ve obsidyen gibi yabancı taşlar da mevcuttur. Yerleşim ahalisi çanak-çömlek üretirken boya malzemeleri yapımında da uzmanlaşmış olmalıdır, zira höyükte bu amaçla kullanıldığı sanılan ezme taşları bulunmuştur. Maddi kültür topluluğu arasındaki süs eşyaları (geometrik ya da hayvan-biçimli küpeler ve kolyeler) özellikle dikkat çekmektedir. Bir kolye (fig. 11), baklava-biçimli obsidyen boncuklar ile salyangoz kabukları birbirlerini takip edecek biçimde tasarlanmıştır. Objeler içinde büyükçe bir kadın figürünü, daha küçük bir erkek figürünü ile üflemler çalgılar oldukları tahmin edilen (çok iyi cilalanmış) kemik borular vardır. Arpachiyah'ın *Yanmış Ev* dışındaki bölümlerinde de, halkının zanaatta uzmanlaştığını kanıtlayan objeler derlenmiştir: çok çeşitli çanak-çömlek örnekleri, ağırşaklar, kavanoz kapakları, hesap taşları, sapanlar, kemik ok uçları, kadın-hayvan heykelcikleri vb.¹⁹⁹

Max Mallowan'ın 6 haftalık çalışma sonucunda 180 kişilik bir kazı ekibi ile 1933'te ortaya çıkardığı "Arpacı Höyüğü" ve özellikle de yerleşimin *Yanmış Ev* adlı bölümü, Halaf maddi kültürüne dair çalışmalarda her zaman önemli bir referans olmuştur²⁰⁰. Mallowan, evin yıkılışını "Ubeyd kültüründen" Güney Mezopotamyalı istilacılara bağlamıştı ama bugün neredeyse hiçbir arkeolog, tarihçi ve antropolog bu yoruma katılmıyor. Aksine, evin höyük sakinleri tarafından ritüel amaçlarla yakıldığı varsayımı günümüzde çok daha güçlüdür²⁰¹.

İlk kazıların ardından *Yanmış Evin* iki odasının zemininde bulunmuş olarak kaydedilen 150 parçanın gerçekten bu yapıda bulunup bulunmadığından emin değiliz. Eğer bu bilgi doğru ise, adı geçen evin yerleşimde merkezi bir konuma ve öneme sahip olduğu varsayılabilir. Bugüne dek yapı-

¹⁹⁷ Campbell 2000, 2.

¹⁹⁸ Charvát 2002, 50.

¹⁹⁹ Charvát 2002, 50-51.

²⁰⁰ Campbell 2000, 1-2.

²⁰¹ Campbell 2000, 2-4; Moore 2012, 191-192.

nın işlevine dair birçok önerme ortaya atılmıştır.

Watson ve LeBlanc, yapının *Şefin evi* olduğunu iddia etmiş; Michael Roaf ise burayı *kamusal servetin ya da Şefe ait kıymetli eşyanın depolandığı özel bir yapı* olarak görmüştü. Yapının çanak-çömlek ve taş objelerin üretildiği bir atölye olduğu varsayımı, en çok kabul gören varsayımdır²⁰². Savların ortak yanı, höyükte “toplumsal hiyerarşi ve zanaatta uzmanlaşma” gibi, Halaf-öncesinin eşitlikçi toplum yapısını bozan gelişmelerin yaşandığıdır²⁰³. Campbell’a göre²⁰⁴, aynı mahalde daha önce iki *tholos* vardı ve dörtgen planlı “Yanmış ev” bunların yıkıntıları üzerine inşa edilmişti. Ele geçen objelerin bazılarında yanma izi varken bazıları hiç ateş görmemiştir. Demek yangın yapının tamamında etkili olmamış; kazayla ya da bilinçli olarak ateşe verilen çatı çöktükten sonra yangın da durmuştu.

Biri Dicle Havzası’nda diğeri Fırat’ın kolu Balikh Havzası’nda konumlanan 350 km mesafedeki iki Halaf yerleşiminde, Tell Arpachiyah’taki *Yanmış Ev* ile Sabi Abyad’daki *Yanmış Köy*ün ateşle yıkıma uğraması dikkate alınması gereken bir paralelliktir. *Yanmış Köy* de yerleşim sakinleri tarafından ritüel amaçlarla ateşe verilmiş gibi görünüyor²⁰⁵. Zira bu örnekte de yakılan evlerin içinden boyalı-bezekli çanak-çömlekler, taş kaplar, öğütme taşları, obsidyen objeler, kil figürinler, taş baltalar, süs eşyaları, hesap taşları, mühürlenmiş parçalar çıkmıştır. Jerry D. Moore, *Yanmış Köy*de şiddet ve yağma izine rastlanmadığı için, sözü geçen evlerin yerli Sabi Abyad halkı tarafından ateşe verilmiş olmasını muhtemel görmektedir²⁰⁶. Kül altında kalmış olup hala sağlam durumdaki pek çok değerli objeye hiç dokunulmamıştır. Benzer bir iddianın Munchaev tarafından Tell Arpachiyah için de ortaya atıldığı düşünüldüğünde²⁰⁷, Halaf toplumlarında “ev yakma” ritüelinin birden çok örnekte uygulandığı iddia edilebilir.

“Yanmış Ev” bulgularına ayrıntılı bakıldığında, boyalı çanakların (fig. 12) öne çıktığı görülüyor. Bu çok değerli (hamurları, desenleri ve kalıpları-modelleri son derece özenli) çanakların 13’ü çok-renkli, 6’sı tek-renklidir²⁰⁸. Taş kapların sayısı daha azdır. Herhalde daha sağlam-dayanıklı oldukları için bu tip kaplar daha değerli bulunuyor ve daha az üretiliyorlardı. Bunlar içinde obsidyen bir kavanozun bulunduğunu, epey uzaktaki Halaf yerleşimi Domuztepe’deki örneklerle rastlanana dek bunun dönemi açısından pek nadir bir obje olduğunu belirtmek gerekir²⁰⁹. “Yanmış Ev”de, kil ve taş kaplar dışında, 6 taş balta, 11 mühür ve 27 adet mühürlenmiş kil parça keşfedildi. 27 sayısı, Sabi Abyad’daki 300 kadar “mühürleme” ile karşılaştırıldığında mütevazıdır. Ayrıca 27 mühürlemenin 14’ü, yani yarıdan fazlası, aynı “el-biçimli damga-mühür” tarafından yapılmıştır²¹⁰. S. Campbell, çok kullanılan bu mührün sahibinin kim olabileceği üzerine spekülasyon yapmaktan kaçınır. Biz yine de, mühür sahibinin bütün yerleşim sakinlerinden toplanan ve ortak mülkiyete konu olan besinlerin depolanmasından sorumlu önemli bir şahsiyet olabileceği ihtimalinin akılda tutulması gerektiğini düşünüyoruz.

²⁰² Campbell 2000, 3.

²⁰³ Iamoni 2016, 64.

²⁰⁴ Campbell 2000, 5-8.

²⁰⁵ Moore 2012, 191.

²⁰⁶ Moore 2012, 191-192.

²⁰⁷ Campbell 2000, 4.

²⁰⁸ Campbell 2000, 8.

²⁰⁹ Campbell 2000, 12.

²¹⁰ Campbell 2000, 12, 17.

Yanmış Eve ait maddi kültür topluluğu içinde şimdiye dek üzerinde pek konuşulmayan bazı objelerin de yer aldığı bilinmelidir. Diğer Halaf höyüklerinde hemen her zaman işlenmiş (alete dönüştürülmüş) obsidyenler saptanırken, Tell Arpachiyah'taki "Yanmış Ev"de yontulmaya hazır obsidyen çekirdeklerin bulunması kayda değer bir keşiftir²¹¹. Çok önemli bir başka bulgu, yeşil ve gri obsidyenlerin birbirlerine oranının çekirdekler ve mamul ürünler için aynı olmamasıdır. Çekirdekler için bu oran 19 (yeşil) : 1 (gri) iken, kullanıma hazır dilgiler için 4:1'dir. Campbell'in kanaati, gri obsidyenin çoğunun yerleşime bitmiş ürün halinde geldiği, yeşil obsidyenlerin ise genelde çekirdek olarak getirilerek orada yontulduğu yönündedir. Bu veriler, Halaf dünyasında karmaşık bir takas sisteminin var olduğu ve Arpachiyah'ın sistemin "merkez"leri arasında yer aldığı şeklinde yorumlanabilir. Arpachiyahlı obsidyen işçilerinin ihraç ettikleri yeşil çekirdekleri düzgün dilgilere dönüştürüp çevrelerinde bulunan diğer topluluklarla takas ediyor olmaları mümkündür. Herhalde başka Halaf yerleşmeleri de Anadolu'dan gri obsidyen getiriyor, zanaatkârlar çekirdekleri dilgilere dönüştürdükçe bunlar komşu yerleşmelerle takas ediliyordu²¹².

Campbell²¹³, *Yanmış Evin* yerleşim sakinleri tarafından bilinçli olarak yakıldığı savına daha yakındır. Zira çanak-çömleklerin bir kısmı da yangından hemen önce şiddetle yere çalınmış ve tuzbuz edilerek yapının dört yanına saçılmış gibi görünmektedir. Biz de, sözü geçen yapı eğer yerleşim sakinleri tarafından bir ritüeli yerine getirmek niyetiyle ateşe verildiyse, onun "Şef'in evi" olduğu varsayımının geçerliliğini yitirdiği kanaatini taşıyoruz. Bu kadar değerli objenin ateşe kurban verilmesi, hatta belki bazı kapların yangın ritüeli öncesinde parçalanmış oluşu, yapının "konut" olarak kullanıldığı tezini zayıflatmaktadır.

Son yıllarda "Yanmış ev" in bir atölye olduğu varsayımı güçlü biçimde dile getirilmekte ise de, bu yapının kıymetli malların "üretim"inden ziyade "onları bir araya getirme, biriktirme" gibi bir işlev gördüğünü öne sürmek kulağa daha mantıklı gelmektedir. S. Campbell'a göre²¹⁴, diğer Halaf yerleşimlerinde pek tanık olmadığımız kadar değerli objenin bir mekânda toplanmış olması, yapının yerleşimdeki üretim-takas ilişkilerinin denetiminde önemli rol oynadığını göstermektedir. Mühürler ve mühür baskıları da, bu tip etkinliklerin bir kurum ya da seçkinler grubu tarafından denetlendiğine yorulabilir. Campbell, *Yanmış Ev* öncesinde aynı noktada iki geniş *tholosun* inşa edilmiş olmasını

Fig. 12. Tell Arpachiyah'tan Halaf dönemine ait çok-renkli bir çanak (Hijara et al. 1980)

²¹¹ Campbell 2000, 21.

²¹² Campbell 2000, 22.

²¹³ Campbell 2000, 23.

²¹⁴ Campbell 2000, 24.

da o mahallin merkezî önemi/sürekliliği için kanıt saymaktadır. *Yanmış evin* obsidyen objeler başta olmak üzere kıymetli malların üretiminde-dağıtımında merkez konumda bulunduğu iddiasını sarsan temel unsur ise, Arpacı Höyüğü'nün pek küçük olmasıdır. "Üretim-takas-karar merkezleri"nin kalabalık ve geniş olması gerektiği yönündeki kabul çok güçlüdür²¹⁵. Bize kalırsa, bütün yerleşimlerin küçük olduğu bir evrende, "yerleşim hiyerarşisi"nin genişliğe değil coğrafi konuma göre belirlenmiş olması mümkündür. MÖ II. binyılda Kaniş-Karum'da da yalnızca birkaç yüz Asurlu yaşıyordu ama bunlar Asur ile Orta Anadolu arasındaki yoğun ticaret ilişkilerinin merkezinde duruyorlardı.

6.5. Kuzey Irak'ta Arpachiyah'a Yakın 3 Halaf Yerleşimi Daha: Yarım Tepe II (MÖ 5750-5300), Tepe Gawra (MÖ 5500-3800), Kharabeh Şattani

Halaf'ın Kuzey Irak'taki yegâne temsilcisi Tell Arpachiyah değildir. Onun 110 km batısında yer alan Yarım Tepe II, 40 ve 80 km kuzeyindeki Tepe Gawra ile Kharabeh Şattani, Halaf'ın doğu kanadını oluşturan diğer önemli yerleşimlerdir (fig. 13).

Fig. 13. Yukarı Dicle yerleşimleri... Yarım Tepe dışındaki höyükler, Dicle'nin doğusunda, Kuzey Musul ve Navkur ovalarında yer almaktadır (Campbell 1992, 183)

Yarım Tepe, kuruluşu MÖ 7000'e dayanan eski bir yerleşim olup Halaf-Öncesinden Halaf'a uzanır. "Yan yana altı höyükten ikisi *Halaf* malzemesi vermektedir. Bunlardan Yarım Tepe I yerleşimi daha eski zaman dilimine tarihlenmekte ve Hassuna-Samarra çanak-çömleğiyle temsil edilmektedir"²¹⁶.

Yarım Tepe II ise, 110 km doğusundaki Tell Arpachiyah gibi Halaf döneminin büyükçe bölümünü izleyebildiğimiz, Halaf maddi kültürünün hemen bütün unsurlarını içinde barındıran bir höyüktür. Analizler, Yarım II'de derlenen maddi kültür topluluğunun MÖ 5750-5300'e, Orta-Geç Halaf'a tarihlenmektedir.

²¹⁵ Campbell 2000, 23-25.

²¹⁶ Tekin 2017, 324.

lendiğini gösteriyor²¹⁷. Ancak Yarım II höyüğünün güneydoğuya denk düşen bölümünde Hassuna maddi kültür unsurları da derlenmiştir²¹⁸.

"Yarım Tepe geçim ekonomisi"nin dört temel üzerinde yükseldiğini saptayabiliyoruz: tarım, besicilik, toplayıcılık ve avcılık. Ekim için özellikle tercih edilen tahıl, kavuzlu arpadır; buğday üretimi ise, görel olarak zayıftır. Besicilikte keçiden ziyade koyuna ilgi gösterilmiştir; bunun nedeni herhalde koyunun sütü-yünü dolayısıyla daha kıymetli görülmesiydi. Koyunların geç yaşta kesilmeleri, bu savı doğrular niteliktedir. Sığır ve domuzun erken kesilmelerinin nedeni ise, büyük olasılıkla bunların et hayvanı olarak değerlendirilmeleridir. Köpekleri de dâhil edersek yerleşimde bulunan hayvanların % 80'i evcildir. Avcılıkta ceylan tercihi (yabani hayvanların % 60'ı) çok belirgindir²¹⁹.

P. Charvát ve R. Matthews sayesinde bir araya getirdiğimiz aşağıdaki maddeler, Yarım Tepe II'nin Halaf yerleşimlerine özgü mimari özelliklerin hepsini sergilediğine işaret etmektedir. 1- Yuvarlak ve dörtgen planlı yapılar iç-içindedir. 2- Ev ve ambar duvarları için somun-biçimli kil topakları kullanılırken, kerpiç nadir bir yapı malzemesidir. 3- Duvarlar kille sıvanmış; ama zemin sıvanmamış, toprağın pekiştirilmesi ile yetinilmiştir. 4- Çocuk ya da yetişkin ölülerin evin altına gömülmesi, Yarım Tepe'de de yaygın bir uygulamadır²²⁰. 5- Diğer Halaf yerleşimlerinde olduğu gibi, bu höyükte de toplumsal hiyerarşiye kanıt oluşturabilecek bulgulara pek rastlanmamıştır²²¹.

Tepe Gawra, MÖ 5500-1500 arasında 4 bin yıl iskân edilmiş kıymetli bir höyük. Halaf yerleşimi olarak doğan Gawra, yarım bin yıl sonra, araya kesinti girmeksizin, bir Ubeyd yerleşimine dönüşür. Ubeyd devrinde Gawra yüzölçümünün değişmeyip aynı kaldığı belirtilmelidir²²². Gawra'nın 4 bin yıllık tarihinden bize ulaşan değerli eserler vardır. Bunların içinde toplam 700 mühür ve mühürlü obje hemen dikkati çekmektedir²²³. Bu miras sayesinde mühür desenlerinin 4 bin yıl boyunca nasıl değiştiğini ve yetkinleştiğini; ayrıca Halaf-öncesinde Levant'ta ortaya çıkan, Halaf devrinde de Kuzey Mezopotamya yerleşiminde yaygınlaşan mühür kullanma alışkanlığının nasıl özenle sürdürüldüğünü izleyebiliyoruz. Kuşkusuz taşınırlarda mülk sahibini tayin ettiği ve besin depolamada muhasebeyi kolaylaştırdığı için mühürden vazgeçmek olanaksız hale gelmişti.

Gawra'da keşfedilen mühürlerin (fig. 14) 39'u Halaf ve Ubeyd devirlerine aittir (MÖ 5500-4000). 39 mührün yalnız 5'i Halaf eseri olup bunların 3'ü geometrik, özellikle çapraz çizgili, 2'si hayvan desenlidir. D. Schmandt-Besserat, 4 bin yıllık mühür sanatı sayesinde, Mezopotamya toplumlarının zihin dünyasının evrimini izleyebildiğimizi düşünüyor. Buna göre, 4 bin yıl, üç evre halinde incelenirse karşımıza üç toplum tipi çıkmaktadır: *Yazı-öncesi* (Halaf; Ubeyd), *Ön-yazı* (MÖ 4000-2900), *Yazı* (2900-1800) evreleri²²⁴. Yazı-öncesinde, yani Halaf ve Ubeyd devirlerinde, mühür kompozisyonları karmaşık-düzensizdir; ana karakterler (Halaf devrinde boynuzlu hayvanlar, Ubeyd'de hayvan ve/veya insan çizimleri) sanki mekânsızdırlar, boşlukta durmaktadırlar. Halaf ve Ubeyd insanının olguları kavrayış biçimleri "yuvarlak" ya da "kabaca"dır. Oysa yazıya sahip toplumların olguları sunma tarzları, li-

²¹⁷ Gallet *et al.* 2015, 97.

²¹⁸ İpek 2019, 36.

²¹⁹ Charvát 2002, 52.

²²⁰ Charvát 2002, 52-53.

²²¹ Matthews 2002, 150.

²²² Iamoni 2016, 69.

²²³ Schmandt-Besserat 2006, 184.

²²⁴ Schmandt-Besserat 2006, 184.

neer/çizgisel ya da doğrusaldır, sıralıdır; sekanslar halinde ilerlediği için, “analitik” okumaya izin veren bir kavrama biçimidir²²⁵.

Yarım Tepe, Dicle ile Fırat arasında konumlanan bir yerleşimdir. Arpachiyah, Tepe Gawra ve Kharabeh Şattani ise, Yukarı Dicle Havzası’na aittirler. Halaf-Öncesi dönemde (MÖ 5900’e kadar) Yukarı Dicle’nin Kuzey Irak’a denk düşen bu bölgesinde 8 yerleşim kurulmuştu ve bunların yüzölçümü 0,5-0,6 hektardı²²⁶. Bu küçük yerleşimlerin bazıları olasılıkla mevsimlik kamp idi. Halaf devrinde yerleşim sayısı ikiye katlanarak 15’e yükselmiş ve höyüklerin ortalama alanları 2 hektara çıkmıştır. Ubeyd döneminde, yani sonraki 1000 yılda ise, yerleşim örüntüsünün değişmediği belirlenmiştir²²⁷. Bu veriler, Kuzey Irak nüfusunun MÖ VI. binyılda 6 kat arttığı yönünde yorumlanabilir. Herhalde artışın nedeni doğumlar kadar bölgeye gerçekleşen göçlerdi de.

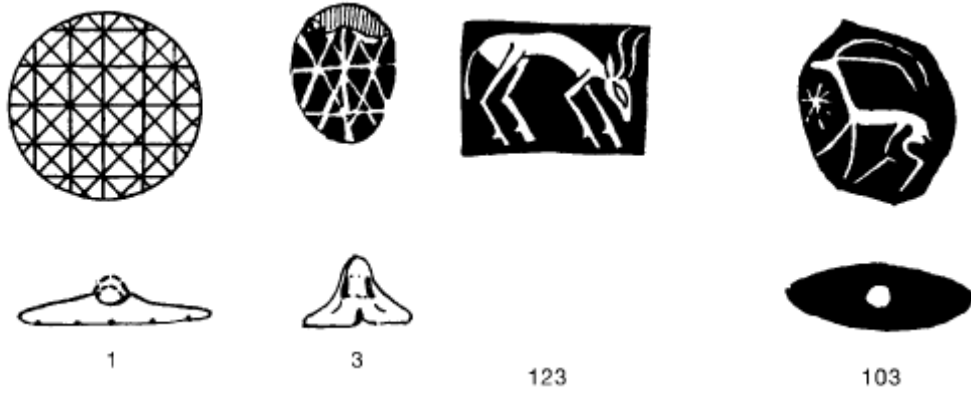

Fig. 14. Halaf devrine ait olan ilk mühür, çevirmeli elektrik düğmelerine benzer, serpantinden (yılan taşı) yapılmıştır ve çapraz çizgilerden oluşan bir desen vermektedir. İkinci mühür Ubeyd dönemine tarihlenir, mermerden yapılmıştır. Üçüncü sıradaki mühür izi (mühürleme) Halaf, dördüncü ve son sıradaki de Ubeyd topluluklarının ürettikleri hayvan desenleridir (Schmandt-Besserat 2006, 185, fig. 1-2).

7. Güneydoğu Anadolu: Halaf Evreninin Merkezinde mi, Periferisinde mi?

Ülkemizin güneydoğusu, Halafın çekirdek bölgeleri olarak tanımladığımız Kuzey Irak ve Kuzey Suriye’ye çok yakın, hatta iç-içedir. Bu yakınlık ve maddi kültür benzerliği, Güneydoğu Anadolu’nun Halaf çekirdeğinin parçası olarak görülebileceğini hatırlatır bize. Bu tip tasnifler pek yapılmıyorsa da Halaf’ı bir ansiklopedi maddesinde anlatması istenen Matthews²²⁸, çekirdek bölgeyi çevreleyen periferi bölgeleri arasında Güneydoğu Anadolu’yu da sayar. Ona göre, Güneydoğu Anadolu ve Batı Suriye, çekirdek bölge ile aynı geçim ekonomisine sahiptirler. Oralarda da arpa, gernik buğdayı, baklagiller, keten ekilir; sığır, keçi, koyun, domuz beslenir; ceylan, yaban eşeği, geyik avlanır. Geçime katkı sağlayan avcı-toplayıcılık ile çiftçilik-çobanlık arasındaki denge bile çekirdek bölgedeki oranlarla aynıdır. Ayrıca periferide de, tholoi, boyalı keramik, damga-mühür ve kil sapan taşları gibi Halafa has maddi kültür unsurları keşfedilmiştir. Ortalama höyük büyüklükleri de çekirdek bölge ile aynıdır: 0,5-3 hektar. 50-100 kişiyi barındıran bu höyüklerde seçkinlere ya da şefe ait olabilecek ayrıksı evler (yerleşim-içi hiyerarşi) yoktur; Ancak iki periferi bölgesinde de, Halaf çömleri ile bu katego-

²²⁵ Schmandt-Besserat 2006, 192.

²²⁶ Morandi Bonacossi – Iomani 2015, 20.

²²⁷ Morandi Bonacossi – Iomani 2015, 20.

²²⁸ Matthews 2002, 142-143.

riye girmeyen kaplar bir arada bulunmuştur. Ayrıca Halaf boyalı kaplarının çanak-çömlek topluluğu içindeki oranı % 30'un altındadır, hatta bazen % 5'e kadar düşebilmektedir. İki *periferi* bölgesinde de, koyu yüzlü perdahlı kaplar, Halaf boyalılarından daha çoktur. Matthews, bu saptamalar ışığında, Urfa'nın Çavi Tarlası, Diyarbakır'ın Girikihacıyan ve Mersin'in Yumuktepe yerleşimlerini *Halaf'ın kuzey periferisi* olarak tasnif eder. *Batı periferinin* öne çıkan höyükleri ise, Batı Suriye'de Ras Şamra, Reyhanlı-Hatay'da Tell Kurdu'dur. Ne ki Matthews, "Kuzey periferi"den daha uzakta konumlanan Maraş-Domuztepe'nin hangi kategoriye girdiği hususunda hiçbir yorumda bulunmaz (fig. 15).

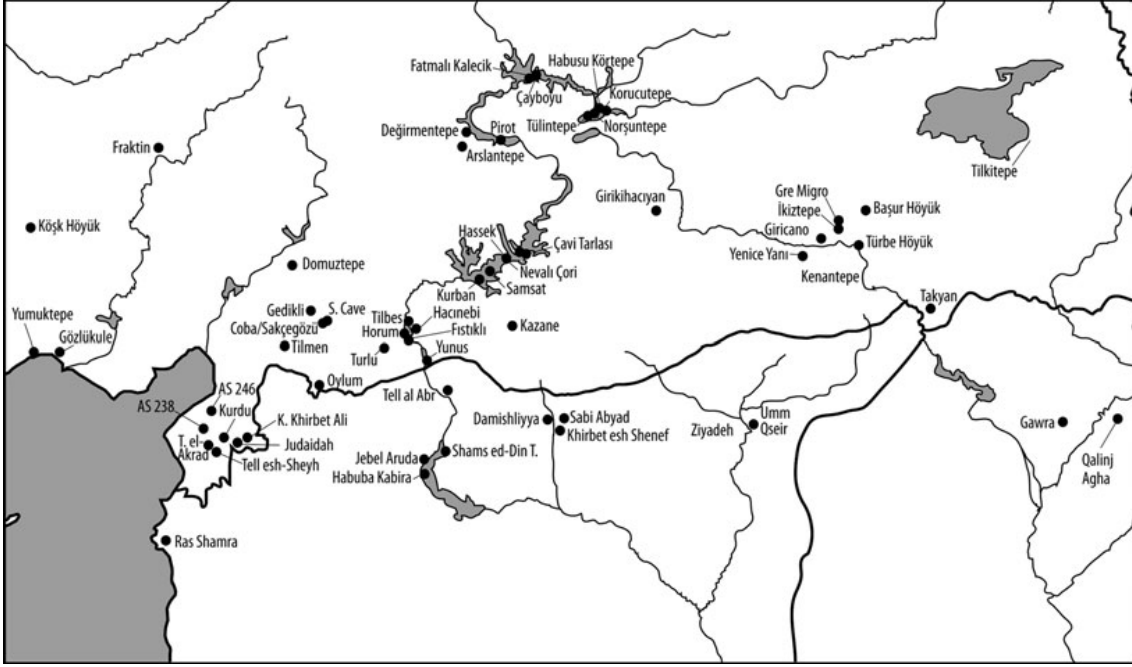

Fig. 15. Yumuktepe'den Tilkitepe'ye uzanan 950 km boyunca Halaf maddi kültürünün pek çok unsuruna rastlanabiliyor. Sınırlarımızın güneyinde, Ras Şamra'dan Banahilk'e de benzer bir Halaf hattı uzanıyor. O halde Halaf ile Halaf-bağılantılı yerleşimlerin toplamından oluşan coğrafya, batı köşelerinde Yumuktepe ve Ras Şamra, doğu köşelerinde de Tilkitepe ve Banahilk'in bulunduğu bir eşkenar dörtgeni andırmaktadır (Harita: Özbal 2011, 177)

7.1. Güneydoğu Anadolu'da Halaf Yerleşimleri ve Maddi Kültür

Çavi Tarlası, Siverek-Şanlıurfa'da bulunan, 1980'lerdeki kazılar sayesinde tanıdığımız, ancak günümüzde baraj suları altında kalmış bir höyüktür. Kabaca Orta Halaf devrinde (MÖ 5800-5550) iskân edilen yerleşim, maddi kültürü, özellikle de kil kapları ve *tholos* tipi yapıları ile Halaf evreninin parçası gibi görünmektedir. Çömlek topluluğunun Amik C kültürüyle bağlantılı olması²²⁹ ise, Güneydoğu Anadolu'nun hem Kuzey Irak ve Kuzeydoğu Suriye, hem Batı Suriye ve Hatay bölgesi ile temas kurabildiğini kanıtlar.

Ancak Güneydoğu Anadolu yerleşimlerine ait çömlekler, Matthews'un ifade ettiği gibi, çekirdek bölge ile farklılıkların da olduğunu doğruluyor. Örneğin Girikihacıyan'da keşfedilen çanak-çömleklerin % 87'si boyasız, % 13'ü boyalı-bezektir. Bu oranlar, Kuzey Suriye ve Kuzey Irak yerleşimlerinde karşılaştığımız manzaraya uymamaktadır. Örneğin Aqab'da, tam tersine, boyalı kapların oranı % 87'dir; Banahilk kaplarının da % 65'i boyalı-bezektir²³⁰. Buna karşılık, geçim ekonomisine

²²⁹ Parlitt 2011, 167-169.

²³⁰ Watson – LeBlanc 1990, 77.

dair veriler, Girikihaciyân halkının çekirdek bölgedekilerle benzer beslenme rejimine sahip olduklarını ortaya koymuştur. Orada da gernik buğdayı, iki sıralı arpa, nohut, mercimek, burçak, belki ekmeçlik buğday ve keten ekilmiş; keçi-koyun beslenmiştir. Dicle yakınlarında kurulduğu halde, Girikihaciyân diyetinde balık, su kuşu ve (az miktarda kızıl geyik hariç) av hayvanlarının bulunmaması şaşırtıcıdır²³¹.

Halaf höyüklerinin tipik özelliklerini taşıması yanında, karşılaştırmalı analizler de Girikihaciyân ile Arpachiyah ve hatta Kuzeydoğu Irak'ta Zağros yamaçlarında kurulmuş Banahilk arasında maddi kültür -örneğin çömlek formları- bakımından benzerliklere işaret etmektedir²³². 2 hektardan biraz büyük olup 200 kadar insana ev sahipliği yaptığı düşünülen Girikihaciyân'ın *tholos*ları bile genel Halaf manzarası ile uyumludur: Çapları 2,25 ila 4,5 metre olan yuvarlak yapıların temelleri taşır, bunların üstüne de çamur toprakları, yani *pisé* yerleştirilmiştir²³³.

Aslında bazı Güneydoğu Anadolu yerleşimindeki çanak-çömlek topluluğu çekirdek bölgedeki manzara ile tam olarak örtüşmektedir. Habur Üçgeni'nin hemen kuzeyinde, Kazane Höyük ile Chagar Bazar'a eşit mesafede bulunan, Erken Halaf tan Orta Halaf sonlarına dek 300 yıl kadar (takriben MÖ 5850-5550) iskân edilmiş olan 1,5 hektarlık Kerküşti Höyük bunlardan biridir²³⁴. Çömlek parçalarının % 57'sinin boyalı kaplara ait olması; Sabi Abyad "turuncu kaplar"ına benzeyen kapların varlığı; kaliteli kapların görece ince cidarlı (4-10 mm) ve iyi pişirilmiş olması; çömlek hamuru ve desenlerinin tipik Halaf örnekleri ile uyumluluğu; desenlerde geometrik, doğal (dans eden / halay çeken insanlar, geyik, balık, kuş, akrep, boynuz, ağaç, çiçek desenleri) ve stilize temaların öne çıkması, Kerküşti'nin çekirdek bölgenin pek çok özelliğini yansıttığını kanıtlar²³⁵. Mardin'e bağlı Kerküşti Höyük'ün Halaf çekirdeğine yakın konumu dikkate alınınca, yerleşimin "periferi"den ziyade "merkez" in bir parçası olduğu öne sürülebilir.

Bu noktada, ilginç bir durumla karşılaşyoruz. Girikihaciyân coğrafi açıdan kuzeyde yer alıyor ve "periferi" tanımına daha uygun bir maddi kültür topluluğu sergiliyor. Kerküşti Höyük ise, Tell Aqab, Chagar Bazar ve Tell Halaf gibi Yukarı Habur yerleşimlerine yakındır (fig. 16). Bu yakınlık nedeniyle, çekirdek-bölgeninkine benzer bir maddi kültür üretimine tanık oluyoruz. Aqab'ta boyalı keramiklerin oranı % 87 iken Kerküşti'de % 57'ye, daha kuzeydeki Girikihaciyân'da ise % 13'e düşer. Bu veriler, kültürel temas ile coğrafi yakınlık arasındaki korelasyonu göstermesi bakımından son derece önemlidir.

Yukarı Fırat, en yoğun bölgedir: Tell Turlu, Fıstıklı Höyük ve Yunus. Habur'un kuzeyinde Kerküşti Höyük var, onunla Yukarı Fırat yerleşimlerinin ortasında Kazane Höyük. Domuztepe, öbeğin batısında; Takyan ve Hakemi Use kuzeyinde yer alıyorlar. En kuzeydeki Tilkitepe (Van) ve Tülintepe (Elazığ) gibi küçük höyüklerin Halaf kültüründen pay aldıkları kesindir ama bunların statüsünü açıklıkla belirlemek zordur. En batıdaki Yumuktepe'de de Halaf tipi çanak-çömlekler bulunmuştur.

Güneydoğu Anadolu'da dikkate alınması gereken Halaf yerleşimlerinden biri de, Tepe-Bismil-Diyarbakır'daki, kazı çalışmaları Halil Tekin'in sorumluluğunda 2009-2012 yılları arasında gerçekleştirilmiş olan Karavelyan'dır. Yerleşimde bulunan çömlekler, Erken Halaf dönemine ve takriben

²³¹ Maisels 2001, 136-138.

²³² Parlittı 2011, 81-82, 184-185.

²³³ İpek 2018, 37-38.

²³⁴ Sarıaltun – Erim-Özdoğan 2011, 40.

²³⁵ Sarıaltun – Erim-Özdoğan 2011, 42-44, 49-51.

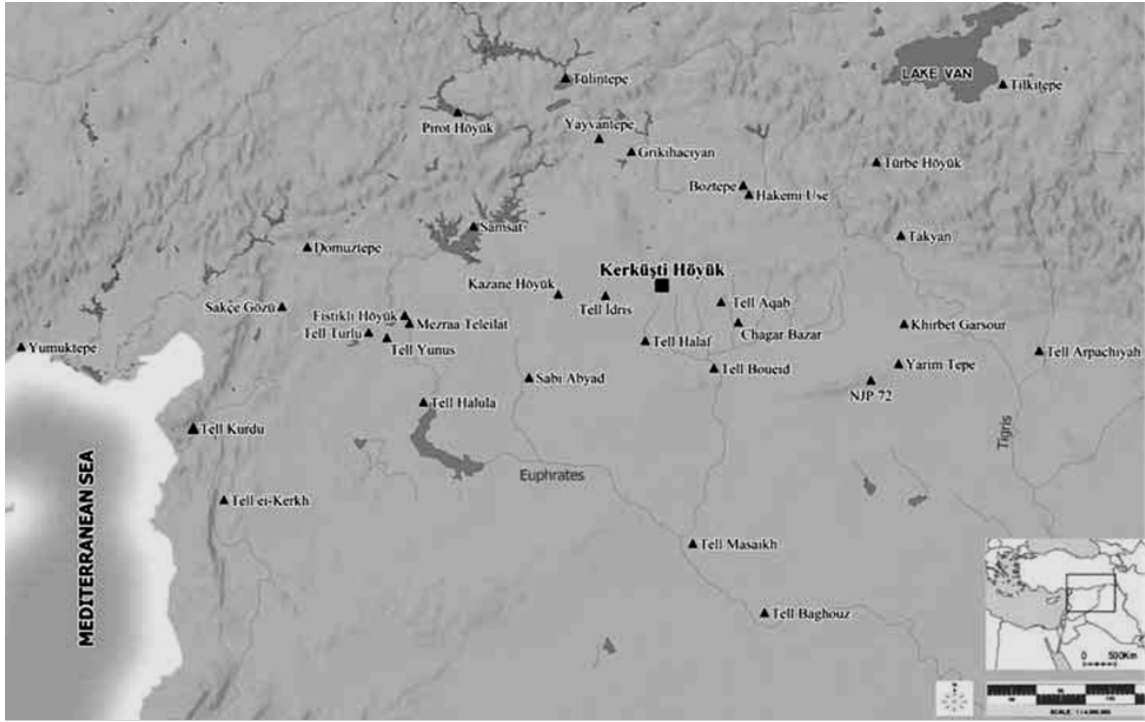

Fig. 16. Anadolu'daki başlıca Halaf yerleşimleri (Sarıaltun 2011, 503)

MÖ 5800-5700'e tarihlenmektedir. Bezekli kaplarda yaygın olarak geometrik bezekler kullanılmıştır. Figüratif bezekler ise insan, kuş, yaban eşeği ve kertenkele gibi canlıları betimlemektedir²³⁶.

Güneydoğu Anadolu'daki Halaf höyükleri, çekirdek bölgedeki gibi, yerleşik ya da yarı-göçebe geçim ekonomisine sahip olan, herhalde bu sayede birbirlerinin eksiklerini giderip uyumlu birlikler kurabilen grupları barındırmıştır. Örneğin Bernbeck ve Pollock, ikisi de Urfa sınırları içinde bulunan Fıstıklı Höyük ile Çavi Tarlası'nın yarı-göçebe topluluklara ait yerleşimler olduklarını öne sürmüşlerdir²³⁷. Antep'teki Yunus Höyük de, yıl-boyu değil mevsimlik olarak iskân edilmiş bir yerleşime benzemektedir. Yunus'un yarı-göçebeleri barındıran bir yerleşim olması ihtimali ile höyüğün konumu ve Halaf çanak-çömleklerinin çeşitliliği birlikte değerlendirildiğinde anlamlı bir anlatı kurulabilir. Yunus, Fırat üzerinde, Suriye sınırımıza yakın mesafedir. Burada çok sayıda çömlek fırını keşfedilmiştir. Üretilen kaplar, Kuzey Suriye ve Kuzey Irak höyüklerinde üretilenler ile paralellikler sergilemektedir. Daha da önemlisi, Yunus ve Yumuktepe'de benzer Halaf kaplarına rastlanmıştır²³⁸.

Yunus, Habur Üçgenindeki Chagar Bazar'a ve Mersin'e eşit uzaklıkta (300'er km) bir höyüktür. Chagar Bazar da, Yunus ile Apraciya'ya eşit mesafededir. Yunus'ta gerçekten yarı-göçebe bir halk yaşadı ve Halaf toplumlarının kayda değer bölümü "yarı-göçebelige dayalı bir geçim ekonomisi"ne sahip oldu ise Yunus ahalisi ile 300'er km uzaktaki Halaf toplumlarının göç dönemlerinde karşılaştıklarını, birbirleriyle yiyecek takas ettiklerini, besinin büyük kısmının çömleklerde taşındığını, çömleklerle birlikte çömlek ustalığı ve estetik temaların da karşılıklı olarak aktarıldığını öne sürebiliriz.

²³⁶ Tekin 2017, 344-345.

²³⁷ Özbal 2011, 178.

²³⁸ Parlı 2011, 153-154.

Yine Fırat üzerinde ve Yunus'un az kuzeyinde Fıstıklı Höyük vardır. MÖ 5850-5750 arasında çok kısa süreli iskân edilen Fıstıklı, Campbell'e göre, Sabi Abyad'daki iskânın sona erdiği bir devirde kurulmuştur²³⁹. Acaba Fıstıklı'yı kuranlar 180 km güneydoğudan gelen Sabi Abyadlılar mıydı? Bunu katıyetle söylemenin olanağı yok; ama hatırlanacak olursa, metnin girişinde Sabi Abyad ve Fıstıklı Höyük'te bulunan boyalı çanak-çömleklerin çok benzer desenlerle bezendiği ifade edilmişti. Arada bir etkileşimin var olduğu; höyüklerin biri kurulurken diğeri terk edildiğine göre, etkileşimi bir nüfus hareketinin mümkün kıldığı varsayımı kulağa hiç de mantıksız gelmiyor.

7.2. Domuztepe-Kahramanmaraş Mühürleri; Mühür Desenlerinin Ekonomik ve Kültürel/Simgesel İşlevleri

Güneydoğu Anadolu'nun Halaf yerleşimleri arasında en iyi tanıdığımız, zengin maddi kültürü ve 20 hektar genişliği ile diğerlerinden farklılaşan Domuztepe'dir (Maraş). Geç Neolitik, MÖ 7000-5100 arasına tarihlenir. Domuztepe'yi özel kılan unsurlardan biri, onun bütün Geç Neolitik boyunca iskân edilmesi (MÖ 6800-5450) ve VI. binyılı Halaf yerleşimi (MÖ 5850-5450) olarak tamamlamasıdır²⁴⁰. Domuztepe çömleri ve mühür topluluğu, çokça çalışmaya konu olacak denli çeşitlidir. Çanak-çömlekler, boyalı, çizi desenli ve perdahlı olmak üzere farklı bezeme teknikleri ile güzelleştirilmiştir²⁴¹. 1995-2011 kazılarında bulunan 180 mühür ve benzeri nesne ise tam bir hazinedir. Bunların 15'inde insan-hayvan biçimli desenler görürüz; geri kalan 115 mühür, soyut imgelerle süslenmiştir. Çiğdem Atakuman'a göre, bu süslerin keramikler üzerindeki geometrik desenlerle benzeşmesi, her desenin toplumsal hafızada farklı anlamlara gelen simgeler olduğunu gösterir²⁴².

Aralarındaki kuş-uçuşu 600 km'lik mesafeye karşın Domuztepe ile Arpachiyah ve bu ikisinin ortalarında konumlanan Sabi Abyad, mühür formları, desenleri ve kullanım amaçları bakımından paralellikler sergilemektedir (fig. 17). Özelde yuvarlak ve dörtgen "sepet örgü desenleri", genel olarak da "taramalar", Domuztepe ve Arpachiyah'ta, tabii ikisi arasında kalan diğer yerleşimlerde de, ortak bir temadır. "İç içe geçmiş konsantrik halkalar, zikzaklar, paralel ya da dikey çizgilerin birleşimiyle oluşturulmuş şekiller" de Halaf evreninde sık görülen mühür desenleridir²⁴³.

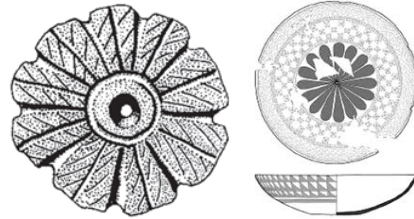

Fig. 17. Solda Domuztepe'den bir mühür örneği (Carter 2010, 170, fig. 5: 31); sağda onunkine benzer bir süslemeye sahip Tell Arpachiyah çanağı (Atakuman 2015, 75, şekil 8)

Mühürlerin ekonomik işlevleri elbette çok önemli... Bunlar, alış-verişlerin kaydını tutma, özel mülkiyet rejimini düzenleme ve besin depolama gibi (2,5 binyıl sonra yalnızca yazının yeterli olacağı) alanlarda yerleşim sakinlerinin işlerini kolaylaştıran objelerdi. Ama çömlek bezemelerine yön veren toplumsal hafıza ve anlam dünyası, geometrik mühür desenleri için de geçerli olabilir. Bugün nasıl eşyalarımız ve zevkimiz kimliğimizi yansıtıyorsa, o devirlerde de çömlek ve mühür desenleri herhalde insanların zihninde belli anlamların oluşmasına aracılık ediyorlardı. Yani mühürlerin ve

²³⁹ Campbell 2007, 117-118.

²⁴⁰ Campbell 2007, 115; Healey – Campbell 2014, 80.

²⁴¹ Fletcher 2008, 112.

²⁴² Atakuman 2015, 59.

²⁴³ Atakuman 2015, 60-67

çanak-çömleklerin ekonomik işlevlerine kültürel işlevlerini eklemek gerekir; bunlar, büyük olasılıkla ekonomik ağlar kadar kültürel ağların da birer parçası idiler.

*"Sembolik iletişim odaklı yaklaşımlar açısından bakıldığında mühürler, bir mülkiyet simgesinden çok, bir kolektif kimlik ve bu kolektif kimlikle bağlantılı kişisel statü belirleyicileri olarak gündeme gelmektedir. Geç Neolitik Dönem'de mühürle beraber yaygınlaşan ve 'Neolitik Paket' olarak da bilinen figürin, çanak-çömlek vb. küçük ve taşınabilir nesnelere topluca değerlendirildiğimizde, dönemin oldukça değişken ve yarı-göçebe yaşantısında, bu tarz nesnelere kişisel ve gruplar arasındaki ilişkilerin düzenlenmesine aracılık ederek, uzun erimli süreçte farklı coğrafi bölgeler arasında son derece karmaşık sosyoekonomik ilişki ağlarının kurulmasına yol açtıkları öngörülebilir. 'Neolitik Paket'in yayılımını yeni bir sosyal düzen ve ilişkili kimlik hiyerarşilerinin ortaya çıkışı ve bunların sembolik kodlarının yaygınlaşması süreci olarak tanımladığımızda ise, nesnelere yeni bir bakış açısı getirmek mümkün olacaktır"*²⁴⁴.

Çömlekler ve mühürler üzerindeki desenlerin neyi simgelediklerine, hangi ilişkilere ve statülere vurgu yaptıklarına dair ilginç bir yorum, Çek arkeolog Petr Charvát'tan geldi. Tell Halaf'a ait kâseler üzerindeki "dişleri birbirine bakan iki tarak", "dama örüntüsü ile çevrelenmiş rozet" ve "dama örüntüsüyle çevrelenmiş dört köşeli yıldız" motiflerine odaklanan Charvát²⁴⁵, bunları modern zaman toplumlarının simgeleriyle karşılaştırarak şaşırtıcı sonuçlara ulaştı. Rus düğünlerinde konukların gelinin saçını taramasının toprağı sürmek ve bereketi artırmak anlamına geldiğini hatırlatan Charvát'a göre, iki tarak motifli bezenmiş kâsenin anlamı, o kâpte iki kişinin bir düğün yemeğini paylaştığıdır. Dama motifi ise, Halaf'tan birkaç bin yıl sonra doğan Sümer uygarlığında bereketi ve bereketin kaynağı olan tanrısal güçleri simgeler. Rozet, Sümer'in yerini alan Akkad uygarlığında cinsellik-doğurganlık-bereket tanrıçası İştar'ın simgesidir. Nihayet, dört köşeli yıldız, rozet motifinin basitleştirilmiş hali olmalıdır. O halde, bu motiflerle süslü kâselerin benzer dilek ve duaları simgelediği öne sürülebilir. Charvát göre, iki tarak deseni, "bu kâseden yiyen iki kişi uyum içinde yaşasınlar"; çevresi dama motifiyle örülü dört köşeli yıldız, "bu kâseden yediğim yemek dünyamı bereketli kılsın"; dama ile çevrelenmiş rozet de, "bu kâseden yediğim yemeği bahşeden bitkiler dünyası tanrıları, bana doğurganlık da bahşetsinler" gibi dilekleri simgeliyor olabilir.

7.3. Halaf Etkileşim Evreninde Anadolu Obsidyenin Ağrlığı ve Simgesel Değeri Olan Süs Objelerinin Yaygınlığı

Domuztepe ve Arpachiyah örneklerinden hareketle, Güneydoğu Anadolu ile Kuzey Irak arasında saptanan paralellikler çok değerlidir. Zira benzer temalar, Halaf'ın iki ucunda, birbirlerinden 600 km uzakta yer alan bölgelerin, yerel farklılıklarına karşın, "etkileşim evreni"nin pek çok unsurunu paylaştıklarını ortaya koymaktadır.

E. Healey – S. Campbell, adı geçen iki yerleşimde de, uzaktan getirtilen obsidyenin yerli ustalar eliyle işlenip aletlere dönüştürüldüğünü saptamışlardır. Buna göre, Domuztepe ham çekirdeklerini çok farklı noktalardan elde etmiştir. En yakın yatak yerleşime 250 km mesafede olsa da, 900 km kuzeydoğudaki Sarıkamış'tan da obsidyen geldiği tespit edilebilmektedir (fig. 18). Sarıkamış obsidyeni, güneyin Halaf-bağlantılı Kuzey Levant (Hatay) yerleşimi Tell Kurdu'da da kullanılmıştı. Tell Arpachiyah'ta da obsidyene değer verildiğini anlamak için yukarıda resmini gördüğümüz *salyangoz kabukları ile birlikte dizilmiş obsidyen kolyeye* bakmak yeterlidir. O kolyenin parçaları, Nemrut Da-

²⁴⁴ Atakuman 2015, 77.

²⁴⁵ Charvát 2013, 78-84.

ğ'ndan çıkarılan çekirdeklerle yapılmıştı. Arpachiyah'taki çekirdeklerin % 75'i daha yakındaki Nemrut'tan, % 25'i Meydan Dağı ile Bingöl'dendir²⁴⁶.

Domuztepe ve Arpachiyah halkları obsidyene değer veriyor olmaları ki taş aletlerini yerli çakmaktaşları yerine obsidyenden üretmiş, bu amaçla karmaşık takas ilişkileri kurmayı zaruri bulmuşlardır. Ancak Arpachiyah halkı daha arzulu gibidir. Zira onlar taş objelerin % 50'sini obsidyen çekirdeklerden üretirlerken, Domuztepe'de bu oran % 9 ila 20'dir. Domuztepe hammaddeyi Orta ve Doğu Anadolu'dan almış; ama Arpachiyah, 1000 km doğuda konumlandığı için İç Anadolu ile temas kuramamıştır. Diğer Halaf köylerinden farklı olarak, iki yerleşimde de incelikli bir obsidyen işçiliği gelişmiş, cilalama yöntemi ile obsidyen kap-kacaklar, aynalar ve takılar üretilmiştir²⁴⁷.

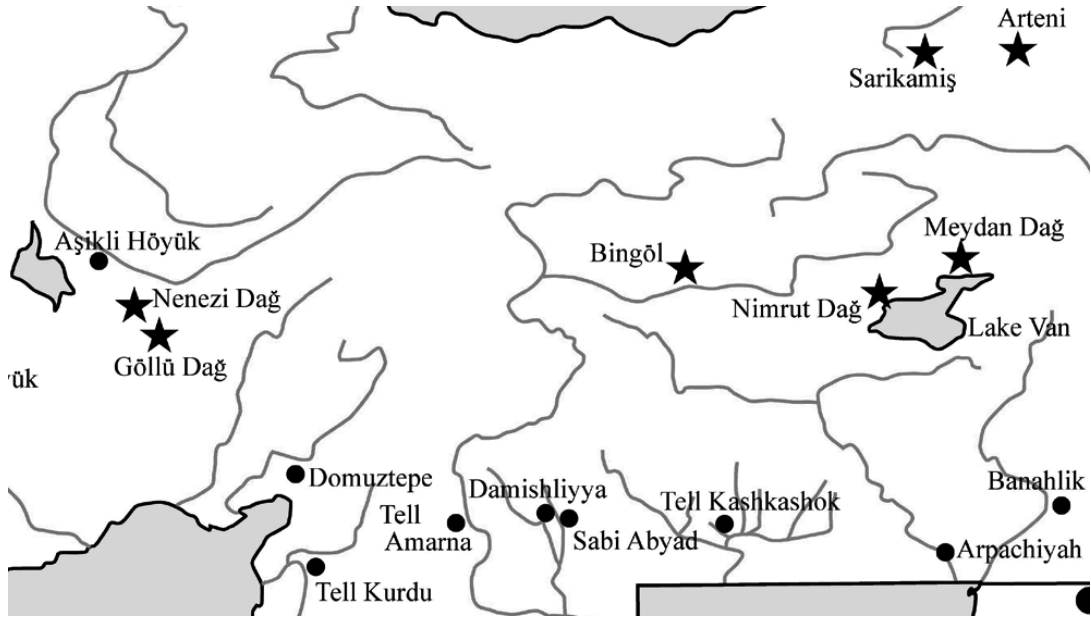

Fig. 18. Obsidyen yataklarının bulunduğu Orta ve Doğu Anadolu'daki merkezler "yıldız" ile gösterilmiştir. Güneydeki höyükler ise genelde Halaf yerleşimleridir (Schechter et al. 2013, 510)

Sözü edilen mesafeler okuru şaşırtmasın. Obsidyen gibi gündelik yaşamda önemli yer tutan hammaddeler, yalnız Yakın Doğu'da değil, dünyanın başka noktalarında da çok uzaktan getirilmiş, mesafeler toplumların doğal kaynaklara ulaşma arzularına asla engel olamamıştır. Örneğin Asya kıtasının doğusundaki Rusya-Kore-Çin obsidyen takası, tarihöncesi devirlerde kuş-uçuşu 1000 km'yi bulan bir hat izlemiştir²⁴⁸. Aynı mesafeler, Güney Amerika (Patagonya) ve Kuzey Amerika obsidyen ticareti için de geçerlidir. Patagonya'da 300 ila 1000 km ötedeki 9 farklı yataktan çıkarılan çekirdeklerin aynı mahalde buluştukları saptanmıştır²⁴⁹. Üstelik Orta Doğu'dan çok uzakta olup onunla hiç temas etmemiş Kore-Çin ve Amerika toplumlarının obsidyen takasını örgütledikleri çağlar, 30000-15000 arasında kapsayan eski çağlardır²⁵⁰. Demek ki aralarında pek temas bulunmadığı için birbirlerinin varlığından fazlaca haberdar olmayan insan toplulukları, obsidyen gibi kıymetli doğal kaynaklara sahip olma arzusunda birleşmişlerdir.

²⁴⁶ Healey – Campbell 2014, 81, 83, 88, 91.

²⁴⁷ Healey – Campbell 2014, 93-95.

²⁴⁸ Lee – Kim 2015; Kuzmin 2017.

²⁴⁹ Stern 2018.

²⁵⁰ Barge et al. 2018, 317.

İlk bakışta Arpachiyah'ın obsidyene ilgisi Domuztepe'den fazla gibi görünse de gerçek nüanslıdır. İlk Domuztepe'nin diğerinden 20 kat büyük olduğu akılda tutulmalıdır. Bu büyüklük, Domuztepe'nin Arpachiyah'tan kat kat kalabalık olduğu anlamına gelmese de, orada işlenen obsidyen çekirdeğinin miktar bakımından daha çok olabileceği önermesini hala güçlü kılan bir husustur.

İkincisi, Arpachiyah halkı "çekirdek" için Doğu Anadolu'nun (300-400 km kuzeyde) üç obsidyen yatağına bağımlı iken; Domuztepe, "çekirdek"lerini bu üç merkeze ek olarak daha kuzeydeki iki (Arteni-Ermenistan; Sarıkamış) ve Orta Anadolu'daki iki bölgeden (Göllüdağ; Nenezi Dağı) getirmiştir²⁵¹. O halde Domuztepe halkının, yerleşimin büyük ve belki çok daha kalabalık olması nedeniyle daha karmaşık takas ilişkileri kurabildiği kabul edilmelidir.

Barge *et al.*²⁵², obsidyen yataklarının Halaf devrinde çeşitlendiğini ve kuzeyden güneye obsidyen akışının VI. binyılda çok hızlandığını saptamışlardır. VII. binyıl sonlarında Kuzey Irak ve Kuzeybatı İran'a giden obsidyenin çıkış yeri Bingöl ve Nemrut Dağı idi; ama VI. binyıla girilirken bu ikisine Meydan Dağı ile Ermenistan'daki yataklar eklendi, böylece Halaf köyleri daha fazla sayıda toplu "obsidyen pazarlığı" yapabildiler.

2016 tarihli bir metin²⁵³, farklı coğrafyaların ortak maddi kültür unsurlarından hareketle, Geç Neolitik - Erken Kalkolitik geçişinde, yani VI-V. binyıllarda Kafkasya'dan başlayıp Anadolu-Mezopotamya'ya içine alarak Güney Levant'a uzanan, Halaf dünyasından çok daha geniş bir etkileşim evreninin (*interaction sphere*) mevcut olduğunu öne sürmüştür. Malların-bilgilerin paylaşıldığı bu evrende, sembolik-ritüel temaların da (ikonografi) geniş bir sathaya yayıldığı gösterilmeye çalışılmıştır. Örneğin egzotik taşlardan üretilmiş olup aksesuar -olasılıkla kolye- olarak kullanılan kıvrık boynuzlu koçbaşı figürlerine Domuztepe'de ve onun kuş-ucuşu 500 km güneyindeki İsrail yerleşimleri Hagoşrim ve Kabri'de rastlanmıştır (fig. 19).

Amerikalı arkeolog Joseph R. Caldwell²⁵⁴, 1964 yılında kullanıma soktuğu "etkileşim evreni" terimiyle, uzak ve bazen farklı kültürlerle sahip halkların takas ağlarının etkisiyle benzer toplumsal-

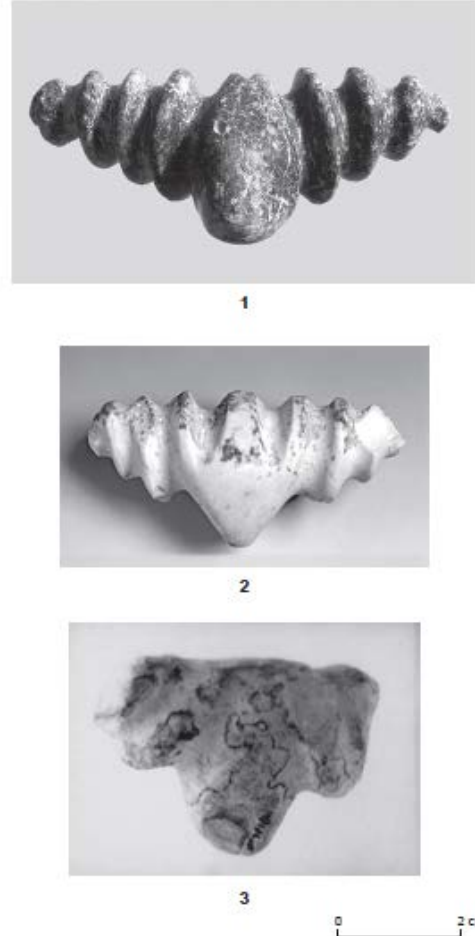

Fig. 19. Yukarıdan aşağıya Domuztepe ile 500 km güneyindeki İsrail höyükleri Kabri ile Hagoşrim'de keşfedilen ve aksesuar oldukları sanılan kıvrık boynuzlu koçbaşı figürleri (Milevski *et al.* 2016, 145)

²⁵¹ Healey 2007, 172, 175.

²⁵² Barge *et al.* 2018, 311.

²⁵³ Milevski *et al.* 2016, 138.

²⁵⁴ Caldwell 1964,

ideolojik-dini yapılar inşa edebildiklerine dikkat çekmek istiyordu. Buna göre, “bağımsız bölgesel kültürler” geniş bir birliğin parçalarını oluşturabilirlerdi. “Yakın Doğu Geç Neolitiği”nde de *etkileşim evrenleri* ya da *paylaşılan dünyaların* var olduklarının kanıtı, kadın doğurganlığını, tarımsal üretimi, besiciliği ve avcılığı öne çıkaran ortak temalarda, yani resimler, süsler ve figürinlerde bulunabilir²⁵⁵.

7.4. Halaf Etkisi, “Obsidyen” Sayesinde Van ve Elazığ’a Uzanıyor: Burada Takası Örgütleyen Yerliler mi, Yoksa Güneyden Gelen Kolonistler mi Yaşıyorlar?

“Neresi Halaf-*merkez*, neresi Halaf-*periferi*?” sorusu sorulurken Halaf etkisinin sayılan bölgelerden dışarı taşıdığı gerçeği de gözden kaçırılmamalı. Domuztepe’den Arpachiyah’a uzanan geniş bölgenin obsidyen getirttiği merkezlerin biri, Van Gölü’nün kuzeyinde, Nemrut-Süphan-Meydan-Tendürek dağlarının bulunduğu bölgedir. Gölün güneyinde de Halaf’tan izler taşıyan Tilkitepe adlı bir höyük bulunur. Demek ki Doğu Anadolu ile Güney Anadolu arasındaki temas, hem obsidyen alış-verişini hem de güneyli kültürün kuzeye sirayet etmesini içeren çok-boyutlu bir temadır.

Varlığı 120 yıldır bilinen Tilkitepe’yi kapsamlı biçimde ilk değerlendiren kişi Manfred Korfmann’dır. O, 1982’de Halaf evreninin kuzeydoğusunda (içinde mi, dışında mı?) yer alan Tilkitepe’yi güneydeki Halaf yerleşimleriyle iletişim halinde bir takas ve imalat merkezi olarak tarif etmişti²⁵⁶. E. Akdeniz, Tilkitepe’nin Nemrut ve Süphan dağlarından elde edilen obsidyen ticaretiyle şekillenmiş bir Halaf yerleşimi olabileceği önermesine dikkat çeker²⁵⁷. Tekin ise, Korfman’ın Halaf boyalılarının Tilkitepe’ye dışarıdan ticari meta olarak getirildikleri yönündeki yorumunu kısıtlayıcı bulur: “Çekirdek bölge olarak görülen Kuzey Irak veya Kuzey Suriye’den bu kadar uzak bir coğrafyada şüpheye yer vermeyecek kadar *gerçek Halaf* boyalılarının Toros Dağlarının ötesinde ele geçmesini açıklamakta zorluğa neden olmuştur. Bunun doğal sonucu olarak da buradaki *Halaf* çanak-çömleğinin bir *ticari meta* olarak gelmiş olabileceği fikri öne çıkmıştır. Özellikle, Van Gölü çevresindeki zengin obsidiyen yataklarının varlığı bu ticaretin ana nedeni olarak görülmüş; buluntu sayısının azlığı da buradaki çanak-çömlek topluluğunun *egzotik/dış madde* olarak, yani bir bakıma *değiş-tokuş* malzemesi olarak, buraya getirildiği fikrini güçlendirmiştir. Böyle bir açıklama, doğal olarak Tilkitepe buluntularının yorumlanmasını kolaylaştırmış ve farklı olasılıkların düşünülmesinin de önüne set çekmiş görünmektedir”²⁵⁸.

Boyutu 0,2 hektarı aşmayan Tilkitepe, 400 km batısındaki, ikisi de Elazığ’da bulunan Yukarı Fırat höyükleri Tülintepe ve Korucutepe ile birlikte, Halaf topluluklarının bazı temel ihtiyaçlarını karşılamak için bağlantı kurdukları bir yerleşim olabilir. Zira bu uzak noktada Halaf tipi boyalı ve yalın kaplar keşfedilmiştir. Acaba burada Halaf dünyasıyla *çanak-çömlek içinde yiyeceklere karşılık obsidyen takası* yapan ve böylece onlarla kültürel bağ kuran yerliler mi barınıyordu, yoksa Güneyliler belli mevsimlerde buraya gelip takas işini bizzat mı üstlenmişlerdi²⁵⁹?

Bu Doğu Anadolu höyüğünün Kuzey Irak ve Kuzey Suriye bir yana, Güneydoğu Anadolu’daki Halaf yerleşimlerine bile çok uzak oluşu, akla onun güneyin obsidyen ihtiyacı için kurulmuş bir tür

²⁵⁵ Milevski *et al.* 2016, 145-147

²⁵⁶ Çalışkan-Kılıç *et al.* 2017, 36.

²⁵⁷ Akdeniz 2004, 4.

²⁵⁸ Tekin 2017, 343.

²⁵⁹ Palumbi 2011, 209-210.

koloni ya da *ileri karakol* olabileceği fikrini getirir. Sonuçta, Doğu Anadolu, Kuzey Mezopotamya'nın aksine, Neolitik kültürün, yani tarım, besicilik ve çanak-çömlek yapımının keşfedildiği bir merkez değildir. Doğu'nun Neolitik yaşam biçimiyle tanışması, güneyden gerçekleşen göçler ve/veya yerli avcı-toplayıcıların güneyli çiftçi-çobanlarla "kültürel temas"ı, bir başka deyişle *kültürleşme üzerinden toplumsal değişme* sayesinde mümkün olabilirdi.

8. "Halaf'ın Batı Periferisi" Olarak Levant: Ras Şamra ve Tell Kurdu

Halaf evreninin batı periferisinin Kuzey Levant olduğunu ve burada iki yerleşimin öne çıktığını söylemiştik: Suriye'nin Akdeniz kıyısındaki Ras Şamra ve Amik Ovası'ndaki Tell Kurdu. Kuzey Levant'ta Halaf etkisi VI. binyıl ortalarında başlamış ve V. binyıl ortalarına dek sürmüştür²⁶⁰. Kuzey Levant'ta MÖ VII. binyılın tamamı "Rouj 2 Dönemi" içinde değerlendirilir. Dönemin en yaygın çanak-çömlekleri, tahmin edilebileceği gibi, bölgenin yerli kültürünü yansıtan *Koyu Yüzlü Perdahlı Kaplar*dır²⁶¹. Dönem biterken, MÖ VII. binyıl sonlarında, Kuzey Levant'ta da kaliteli boyalı kaplar görülecektir. Ama bunların sayısı ilk başlarda pek azdır. Samarra boyalılarına benzedikleri için bunların doğudan ithal edilmiş olabilecekleri savı sıkça dile getirilir. MÖ VI. binyıla girilirken *Koyu Yüzlü Perdahlı Kapların* miktarı azalmış ve kap formları bakımından Halaf etkisi görülmeye başlamıştır²⁶².

Halaf devrinde Ras Şamra yapıları dörtgen planlıdır; temeller taş, duvarlar kerpiçtir. Ras Şamra'yı "çekirdek Halaf" yerleşimlerinden ayıran özelliği ise, iklimin çok daha yağışlı ve ılıman olmasıdır. Burada yıllık yağış miktarı 788 mm ile çekirdek bölgeden 2-3 kat fazla, yaz-kış sıcaklık farkı da yalnızca 14 °C'dir. Ras Şamra sakinleri, Halaf boyunca Kuzey Mezopotamya'dakilerin tükettiğine benzer bitkileri tüketmiş; mercimek, buğday, arpa, yabancı sebze-meyveler -kapari, incir, üzüm, şamfıstığı- ile beslenmişlerdir. Halaf devrinde yetiştirilen bitkilerin % 96.6'sı tahıl ve % 3,3'ü bakliyatır. Yabancı bitkilerin varlığı, yerleşime yakın alanlarda toplayıcılık yapıldığını kanıtlamaktadır²⁶³.

Kurdu, Ras Şamra'nın 150 km kuzeyinde yer alan, MÖ VI. binyıl başlarında kurulmuş bir yerleşimdir. Maddi kültürde Halaf etkisi erken başlamışsa da (Orta ve Geç Halaf), Kurdu keramik topluluğu içinde boyalı kapların oranı düşüktür²⁶⁴. Önce Halaf sonra Ubeyd kültür dünyası ile bağlantı içinde, bazen de bunların parçası olan ve 15 hektarlık büyüklüğü ile Neolitik sonu - Kalkolitik başı Yakın Doğu höyükleri içinde ayrıksı bir konum edinen Tell Kurdu, doğusundaki yerleşimlerle etkileşim içinde kalmış; bölgeler-arası kültürel temasta merkezi rol üstlenmiştir. Buraya Kapadokya - Göllü Dağ, Bingöl, Van - Meydan Dağı ve daha kuzeydeki Pasinler-Erzurum gibi farklı noktalardan obsidyen geldiği saptanmıştır²⁶⁵. Tell Kurdu'ya obsidyen gönderen yatakların en uzakta olanı Pasinler, yerleşimin 600 km kuzeydoğusunda konumlanmaktadır.

Kuzey Levant'ın Tell el-Kerkh ve Tell Kurdu gibi yerleşimlerinde, oralara has *Koyu Yüzlü Perdahlı Kaplar*, herhalde ziyafetlerde kullanılan ayaklı kadehler ve az sayıdaki Halaf boyalıları bir arada bulunmuştur. Maddi kültür topluluğuna bakılırsa, Tell Kurdu toplumu yerel kimliğini muhafaza

²⁶⁰ van Zeist – Bakker-Heeres 1984, 152.

²⁶¹ Arimura 2020, 19.

²⁶² Odaka 2013, 206, 208.

²⁶³ van Zeist – Bakker-Heeres 1984, 153-167.

²⁶⁴ Campbell 2007, 118, 129.

²⁶⁵ Bressy *et al.* 2005, 1560-1561, 1564.

ederken, geniş bir coğrafyayı etkisi altına alan Halaf modasından da kaçınmamıştır²⁶⁶.

9. “Halaf’ın Doğu Periferisi” Olarak Orta Zağros Etekleri ya da İran-İrak Sınırı: Ani Nüfus Artışının Nedeni Bir Çeşit “Halaf Kolonileşmesi” mi?

Halaf periferisi olarak önerilebilecek bir diğer coğrafya, Zağros etekleridir. Burası, Halaf’ın çekirdek bölgesinin doğusuna düşmektedir. 2010’lardaki *Şehrizeror araştırma projeleri* sayesinde, Irak’ın Orta Zağros yamaçları ya da Şehrizeror Ovası’nın Halaf devrindeki görünümüne dair bilgilerimiz arttı. Yılda 550 mm yağış alması, ovada kuru tarım yapmak için yerleşim kurmak isteyen toplulukları cesaretlendirmiş olmalıdır. Ova günümüzde de *Kürdistan Bölgesel Yönetiminin* tahıl ambarı olarak tanınmaktadır. Şehrizeror’un Halaf devri yerleşimlerinde keşfedilen çanak-çömlekler, bitki katkılı yalın kaplar, Halaf iyi malları, Halaf tipi yalın kaplar ile Halaf-Ubeyd Geçisi’ni yansıtan iyi kaplardır. İyi kaplar, ince cidarlı ve temiz hamurludur ama çekirdek-Halaf’ın aksine hamurda mineral ve bitki katkısı vardır. Halaf yalın kapları ise, kalın cidarlı, mineral ve bitki katkılıdır. Kapların çoğu Orta ve Geç Halaf devirlerine tarihlenirler. *Halaf-Ubeyd Geçiş* keramiği, Tell Begüm ve Tell Qortas gibi Şehrizeror höyükleri dışında, Tepe Gawra’dan başlayıp Tell Kurdu’ya uzanan bazı Kuzey Mezopotamya ve Kuzey Levant yerleşimlerinde de mevcuttur. Halaf maddi kültürünün bir *periferi* olan Zağros’a geç geldiği söylenebilir. Çekirdek bölgede MÖ VI. binyıl başlarında, oradaki daha eski kültürlerin etkisi altında şekillenen Halaf geleneği, Orta Zağros yamaçlarına binyıl ortalarında ulaşmışa benzenmektedir²⁶⁷. Ortada bir *öykünme* ya da *kültürleşme*, yani temas nedeniyle komşularının kültürünü benimseme yahut bir nüfus hareketi olmalıdır ki bir bölgenin maddi kültürü uzaklara taşınabilsin.

Şehrizeror’un çömlek ustaları, Halaf’ı seçici biçimde benimsemiş gibiler. Zira Halaf usulü kapların hamuruna saman katarak bu geleneği yerel dokunuşlarıyla zenginleştirmeyi denemişler. Yerel ile bölgeselin sentezi, Halaf’ın yayılım alanının neden bu denli geniş olduğunu açıklamak için elverişli bir argümana benziyor²⁶⁸. Sentez, aynı zamanda kültürel yayılmayı koşullandıran temel faktörün göçten ziyade öykünme/taklit olduğu yargısını güçlendirmektedir.

Ama bu hususta hüküm vermek hiç kolay değildir. Batı İran arkeolojisinin kıymetli ismi Kamyar Abdi²⁶⁹, Orta Zağros’un batı yamaçlarında, Geç Neolitik / Erken Kalkolitik devrinde, yerleşim sayısının ve nüfusun muazzam ölçüde arttığını ortaya koymuştur. Aynı hızlı/ani değişim, maddi kültür topluluğunda da kendini gösterir. Örneğin Orta Zağros’un Kirmanşah bölgesinde, Halaf maddi kültürünü hatırlatan J-biçimli kaplar belirmiştir. Hole *et al.* ise, 1969 gibi erken tarihli bir çalışmada, daha önce Zağros’ta görülmeyen evcil sığırların bölgede hiçbir evcilleştirme deneyi yaşanmamışken aniden geçim ekonomisine eklendiğine dikkat çekmişlerdi²⁷⁰. *Halaf-benzeri maddi kültür ve evcil sığır*, Zağros eteklerine göçmen topluluklar eliyle taşınmış olabilirler²⁷¹.

Diğer Halaf bölgelerinde olduğu gibi, Şehrizeror Ovası’nda da yerleşimler küçüktür. Ortalama genişlik 2 hektar ise de, 1 hektarın altında çok fazla mezra vardır. Genişçe höyüklerin başta geleni ise, Halaf döneminde 3, Geç Kalkolitik’te 5 hektar büyüklükteki Tell Begüm’dür. Begüm ve onun gibi

²⁶⁶ Nieuwenhuyse 2017, 848.

²⁶⁷ Nieuwenhuyse *et al.* 2016b, 258-259, 263; Mühl – Nieuwenhuyse 2016, 37, 40-41, 43.

²⁶⁸ Nieuwenhuyse 2017, 850; Mühl – Nieuwenhuyse 2016, 48.

²⁶⁹ Abdi 2003, 418-419, 430.

²⁷⁰ Hole *et al.* 1969, 303.

²⁷¹ Barge *et al.* 2018, 309.

orta-ölçekli Gird-i Şamlu (1,5 km güneybatıda) ile Tell Qortas, yakın mesafedeki çok küçük (mezra tipi) höyüklerle çevrelenmişler²⁷².

Kazılar, Begüm ve Qortas'ın Halaf, Ubeyd ve Geç Kalkolitik dönemlerinin hepsinde iskân edildiğini göstermiştir. İlk evrede bulunan çömleklerin *Halaf iyi malları* ve *Halaf yalın malları* olarak adlandırılışı, maddi kültürün Halaf etkisiyle şekillendiğini açıkça ortaya koyar. İyi malların çoğu boyalı-bezeklidir²⁷³. Ama Begüm'de keşfedilen "Halaf" çömleklerinin başka hiçbir Halaf yerleşiminde görülmeyen özelliklere sahip oluşu²⁷⁴, -Halaf'ın Şehrizor varyantı?- Halaf evreninin kültürel zenginliğini ele vermektedir.

Sonuç

Halaf maddi kültür topluluğu, bize çok açık mesajlar veriyor.

1- MÖ VI. binyılda, Kuzey Levant ve Kuzey Mezopotamya toplumlarının sorun çözme yetenekleri, doğaya ve yeni iklim koşullarına karşı mukavemetleri arttı. Halaf evrenini oluşturan halklar, alışık bir geçim ekonomisi inşa ettiler; tarım, çobanlık ve avcı-toplayıcılığı harmanlayarak besin kaynaklarını çeşitlendirdiler; açlık riskini bertaraf etmek için doğa ve iklimle uyumlu yaşamayı öğrendiler. İşte bu mukavemet ve uyum stratejisi sayesinde ki büyükçe köylerde yarı-göçebelik ile yerleşiklik bir arada var olabildi. Ama Halaf dünyasında yarı-zamanlı ikamet edilen küçük mezraların sayısı köylerden çok daha fazladır. Demek ki ayakta kalabilmek için geniş köyler yerine az sayıda ailenin belli mevsimlerde konaklayıp ziraat yaptığı mezralar tercih edilmişti. Bu küçük topluluklar sair zamanlarda da otlaklara ve avcı kamplarına gitmiş olmalıdır.

2- Obsidyen gibi talebi yüksek doğal kaynakların yüzlerce km tutan geniş bir satha (örneğin Ermenistan'dan Filistin'e) yayılmış olması, Yakın Doğu toplumlarının sürekli temas kurduklarını; birbirlerinin geçim ekonomilerinden, doğal kaynaklarından, mamul mallarından ve toplumsal örgütlenme tarzlarından haberdar olduklarını gösterir. Kuzey Mezopotamya'da bazı höyükler, aynı anda 3-4 farklı noktadan obsidyen ithal etmişlerdi; bu hal, hammadde için tek bir sağlayıcıya bağımlı kalınmadığını ve yüzlerce km ötedeki birden çok sağlayıcıyla pazarlık yapılabildiğini ortaya koymaktadır. Tilkitepe gibi Van Gölü civarındaki obsidyen yataklarına yakın küçük bir yerleşimin, ülkemizin Suriye ve Irak sınırlarında konumlanan Halaf köylerine-mezralarına özgü maddi kültür topluluğuna sahip olması, takasın "pazarlık" kadar "kolonileşme" tarzındaki girişimlerle de sürdürüldüğü görüşünü desteklemektedir.

MÖ 8200-7800 gibi erken bir devirde bile, Kaletpe-Kapadokya obsidyen yatağında çalışan ve buradan çıkardıkları çekirdekleri Kuzey Levant - Kuzey Mezopotamya'ya gönderen ustaların Kapadokyalı/yerli değil güneyli/yabancı oldukları tezi günümüzde sıklıkla savunulmuştur²⁷⁵. Obsidyen buluntuları bakımından zengin olan Aşklı Höyük, Kaletpe'ye yakın ama orada üretilene benzer objelerden yoksundur. Kaletpe'deki obsidyen topluluğu, özellikle de "naviform çekirdek" olarak bilinen çekirdekler, Fırat Vadisi hatta Güney Levant'a özgü ama Orta Anadolu kültürüne yabancıdır. Büyük olasılıkla *ihraç edilmek üzere* çıkarılan bu objeler, belki Anadolu küçük grupların da dâhil olduğu örgütlü bir takasın parçası idiler; Güneye obsidyen taşıyanlar, oradan Anadolu'ya ıslah

²⁷² Nieuwenhuyse *et al.* 2016a, 109, 131; 2016b, 261-263.

²⁷³ Nieuwenhuyse *et al.* 2016b, 259-260, 263.

²⁷⁴ Nieuwenhuyse *et al.* 2016a, 132.

²⁷⁵ Özbaşaran 2011, 110, 124.

edilmiş tohumlar ve besiciliğe dair yeni bilgiler de getirmiş olabilirler. Douglas Baird, bu mantıkla İç Anadolu ile Mezopotamya-Levant arasındaki etkileşimin *kültürleşmeyi ve takastan güç alan nüfus hareketlerini* içerdiği kanaatindedir²⁷⁶. Halaf devrinde de, takas, kolonileşme ve toplumlararası evliliklerin mal, hammadde ve bilgi akışını kolaylaştırdığı; bu sayede çok geniş bir etkileşim evreninde görece yeknesak bir kültürün Kuzey Mezopotamya ve Kuzey Levant toplumlarının hepsinin katılımı ile inşa edildiği öne sürülebilir.

3- “Halaf kültür evreni”, boyalı-bezekli keramikler başta olmak üzere, damga-mühürler, hesap taşları, kil kadın figürinleri, “tholos” adı verilen yuvarlak yapılar, sapan taşları gibi “paylaşılan bir dünya”nın kanıtları olarak değerlendirilebilecek maddi kültür unsurlarına sahiptir. Peki, nedir paylaşılan? Büyük olasılıkla inançlar, teknik bilgiler, simgeler ve sanatsal ifade biçimleri paylaşılmıştır. Çanak-çömlek üzerindeki desenler kadar damga-mühürlerde kullanılan temaların da yüzlerce km’lik mesafeye karşı aynı ya da benzer olması, Halaf toplumlarının *dünyayı algılayış biçimlerinin* bir-örneklğine kanıt olarak gösterilebilir. Kuşkusuz bu evrenin yarı-göçebe karakteri de *kültürel temas* olanaklarını artırıyor, çömlekler sayesinde yürütülen mal takası uzak toplumların benzer yaşam biçimleri geliştirmelerini kolaylaştırıyordu.

4- Halaf toplumları, damga-mühürler ile hesap taşlarını büyük olasılıkla *kışın aynı mekânlarda bir araya gelip bahar ve yaz aylarında birbirlerinden uzaklaşan* yerleşik ve yarı-göçebe aileler arasındaki özel mülkiyet rejimini düzenlemek, höyük-içindeki besin depolama faaliyetlerini akılcı biçimde örgütlemek için kullandılar. İşte Halaf’a dair en kritik soru, bu iki objenin Güney Mezopotamya’daki “Uruk etkileşim evreni”ne (MÖ 4000-3100) benzer biçimde “hiyerarşi” kanıtı olarak alınmayacağıdır.

Uruk, belki de İnsanlık Tarihi’nin ilk gerçek kenti idi; yayılım alanı çok geniş ve nüfusu benzersiz büyüklükteydi. Kent ile yakın köyler arasında bariz bir “yerleşim hiyerarşisi” vardı. Uruk’ta siyasal-ekonomik seçkinlik kristalleşmişti; silindir-mühürler ve kil hesap taşları, seçkinlerin uzaklardan getirttikleri egzotik malların sevkiyatı ve tahıl depolarının denetimi için kullanılıyordu. Halk kesimlerinin sahip olamadığı egzotik malların ve hammaddelerin *kamusal otoriteyi tekellerine alarak seçkinlik statülerini daimi kılmak* isteyen zümrelerin elinde toplanması ve besin depolamanın hiyerarşik bir vergilendirme düzenine dönüşmesi, Güney/Aşağı Mezopotamya’da erken uygarlığın ve erken devletin doğmakta olduğunu haber veren gelişmelerdir.

Uruk evreninde eşitsizlik ve hiyerarşi işaretleri pek çok; Halaf dünyasında ise, aynı yöndeki deliller neredeyse hiç yoktur. Bu yüzden Halaf’ın *eşitlikçi bir toplum* olduğu önermesi akla uygundur. Ayrıca, bazısı 20-50 kişiyi barındıran Halaf mezraları ile çevre-köyler dâhil 90 bin kişi üzerinde hâkimiyet kurmuş Uruk kentini karşılaştırmak doğru olmayacaktır. Ama bütün bu söylenenler, Halaf devrinde (MÖ VI. binyıl) kanıtına rastlayamadığımız, Ubeyd döneminde de (MÖ V. binyıl) varlığına-yokluğuna emin olamadığımız toplumsal hiyerarşi ve eşitsizliğin Uruk döneminde (MÖ IV. binyıl) nasıl aniden zuhur edebildiğini açıklamaya yetmiyor. O halde, Alexandra Fletcher’in Halaf devrinde bir siyasi seçkinler sınıfı oluştuğu, ama bu insanların ortak değerlere ve toplumsal hafızaya vurgu yaparak eşitsizliğin kurumsallaşması sürecini bilinçli biçimde gizledikleri varsayımı²⁷⁷ kolayca ihmal edilebilecek bir varsayım değildir.

Herhalde Aristoteles, Halaf-Ubeyd-Uruk bahsinde, hiyerarşinin eşitlikçi görünen bir toplumda

²⁷⁶ Baird 2012, 441-442.

²⁷⁷ Fletcher 2008, 117-119.

"gizil güç" olduğunu kabul ederdi. Bu potansiyel zaten İnsanlık Tarihi'nin önceki evrelerinde de saptanmıştı. Tarımı-çobanlığı keşfeden, toynaklıları evcilleştiren ve tahılı-bakliyatı ıslah eden Erken Neolitik toplumu (MÖ 10000-7000) Geç Neolitik toplumundan (MÖ 7000-5100) belirgin biçimde daha hiyerarşikti. Tapınakların ve büyük olasılıkla din adamlarının varlığı, binlerce kişinin yaşadığı mega-köyler, Göbekli Tepe gibi yoğun emekle inşa edilmiş kompleksler ya da ölümlerin öte dünyaya farklı gömü teknikleriyle uğurlanmış olmaları, bu hiyerarşiyi ele veren göstergelerdir. Geç Neolitik yerleşimleri çok daha küçüktürler, maddi kültürden eşitsizlik anlamı çıkarmak da zordur; ama egzotik süs eşyalarının, damga mühürlerin ve uzak-mesafeli takasın varlığı, eşitlikçi görünüme karşın, Geç Neolitik kültürünün Bakır ve Tunç çağlarında hiyerarşik örgütlenmeye evrilebileceğinin ipuçlarını da vermektedir. Tabakalı toplum tabii ki kader değildi; hiyerarşi kadar heterarşi de mümkündü ama Mezopotamya ve Mısır gibi en erken uygarlıklarda hep *hiyerarşik örgütlenme* galip gelince, *heterarşinin* ya da eşitlikçi işbölümünün mümkün olabileceği unutuldu, hiyerarşi uygarlıkların yadsınamaz gerçeğine dönüştü; yaygınlığı oranında da "kader" olarak kabul edildi.

Makalemizde Halaf dönemini iki konu etrafında tartışmaya çalıştık. Bunların ilki takas, kültürleşme/öykünme, toplumlar-arası evlilikler, belki göç/kolonileşmeden kaynaklanan ve Halaf evreninin genişlemesini mümkün kılan *kültürel temas*tır. Hatta Halaf'ı ortaya çıkarmanın da etkileşim evrenine katılarak ortak bilgi-teknoloji-sanat havuzuna katkılarını sunan halkların tamamı olduğu söylenebilir. İkinci tartışma konusu, *Halaf toplumunun eşitlikçi olup olmadığıdır*. Metni bitirirken bu iki konunun aslında bir bütünün parçaları olduğunu önermek istiyoruz. Meramımızı anlatmak için de Marcella Frangipane'nin ufuk açıcı bir çalışması²⁷⁸ ile orada yer alan eşitlikçilik bahsine dair kavramsallaştırmayı kullanacağız. Frangipane, Kuzey Mezopotamya / Halaf toplumlarının *yatay eşitlikçi bir sisteme* sahip iken, Orta-Güney Mezopotamya / Samarra-Ubeyd toplumlarının *dikey eşitlikçi bir sistem* inşa ettiklerini öne sürmüştür. Ona göre, yatay eşitlikçi Halaf kültürü değişime dirençlidir. Değişime direnç ile yatay eşitlikçi yapı, birbirini desteklemektedir. Buna karşılık güneydeki Samarra-Ubeyd toplumları daha az yağış alan bir coğrafyada ikamet ettikleri için sulama tekniklerine başvurmak ve çekirdek aile yerine geniş aileler halinde yaşamak zorundadırlar. Burada üretim biçimini belirleyen temel unsur coğrafi ve iklimsel koşullardır. Örneğin ırmak yataklarına yakın bulunduğu için keçi-koyun yerine sığır beslenebilmiştir, avcılık da kuzeydeki kadar yaygın değildir. Kuzeyde düzen *işbirliği* çevresinde kurulabilirken, Güney Mezopotamya'da aileler ya da büyük akraba toplulukları arasındaki *rekabet* çok daha baskın bir unsurdur. Rekabeti yönetebilmek için her geniş aile ya da akraba topluluğunun önderlere sahip olması gerekir. O halde eşitlikçilik liderlerle birlikte var olmak zorundadır. Ama rekabeti dengelemek için de *eşgüdümleyici bir merkezi otoriteye* ihtiyaç duyulmuş olmalıdır. Bu ise, Ubeyd'in değil onu takip eden Uruk'un gerçeği olacaktır. Demek ki *yatay eşitlikçi Halaf*'ın aksine, *dikey eşitlikçi Ubeyd değişime/yeniliğe açıktır*. Kaçınılmaz dinamizm, onu çözüme ve içinden şefler çıkarmaya zorlamıştır. Sonuç, Ubeyd'de hiyerarşi potansiyelinin Halaf'ta görülenden çok daha güçlü olmasıdır.

Frangipane'nin kavramsallaştırmaları sayesinde, makalemize yön veren *kültürel temas* ve *eşitlikçilik* temalarını birlikte düşünme olanağına kavuştuk. Kuşkusuz insan olmak bakımından Halaf ve Ubeyd toplumlarının ikisinde de hiyerarşik toplumlara dönüşme potansiyeli vardı. Ama yaşam koşulları ya da üretim biçimleri, Ubeyd'deki potansiyeli daha erken uyardı ve Güney Mezopotamya'da "dikey eşitlikçi" bir toplum yapısının ortaya çıkmasını sağladı. Güneyin Ubeyd maddi kültürünün, dolayısıyla geleneklerinin ve zihniyetinin kuzeye girişiyle birlikte Halaf toplumları da direndikleri

²⁷⁸ Frangipane 2007, 164-172

değişime maruz kalacak, güneyin toplumsal örgütlenmesini tedrici biçimde benimseyeceklerdir. *Kültürel temas* da bu noktada işe karışıyor. Ubeyd maddi kültürü takas ya da öykünme yoluyla Halaf dünyasına sokuldukça, *dikey eşitlikçi sistemi* de yanında taşımış olmalıdır. Uruk hiyerarşisi de yine güneyde çıkmış ama sonra kolonileşmeyi de içeren “Uruk yayılımı” sürecinde Kuzey Mezopotamya’yı da dönüştürmüştür. Özetle, Kuzey Mezopotamya’da potansiyelden aktüele geçiş büyük oranda kültürel karşılaşmaların da eseridir. Kültürel değişme pek tabii yalnızca dış etkiyle gerçekleşmez. Toplumlar değişime hazır da olmalı ki dışarıdan gördüklerini kendilerine uyarlayabilsinler.

BİBLİYOGRAFYA

- Abdi 2003 K. Abdi, "The Early Development of Pastoralism in the Central Zagros Mountains". *Journal of World Prehistory* 17/4 (2003) 395-448.
- Ahmad 2014 R. Ahmad, *On the Move: Understanding the nature of exchange and the organisation of transport at the site of Tell Sabi Abyad (Syria)*. Master thesis, University of Leiden. Leiden 2014.
- Akdeniz 2004 E. Akdeniz, "Halaf ve Obeyd Kültürleri Üzerine Bazı Gözlemler ve Pirot Höyüğü'nün Halaf-Obeyd Boyalı Çanak-Çömleği". *Anadolu Araştırmaları* XVII/2 (2004) 1-48.
- Akkermans 2000 P. M. M. G. Akkermans, "Old and New Perspectives on the Origins of the Halaf Culture". Eds. O. Rouault & M. Wäfler. *La Djéziré et l'Euphrate syriens de la Protohistoire à la fin du Ier millénaire av. J.-C. (Subartu VII)*. Turnhout (2000) 43-54.
- Akkermans 1993 P. M. M. G. Akkermans, *Villages in the Steppe: Later Neolithic Settlement and Subsistence in the Balikh Valley, Northern Syria*. Ann Arbor 1993.
- Akkermans 1995 P. M. M. G. Akkermans, "An image of complexity: the burnt village at Late Neolithic Sabi Abyad, Syria". *American Journal of Archaeology* 99 (1995) 5-32.
- Akkermans 2010 P. M. M. G. Akkermans, "Late Neolithic Architectural Renewal: The Emergence of Round Houses in the Northern Levant, c. 6500-6000 BC". Eds. D. Bolger – L. C. Maguire, *The Development of Pre-State Communities in the Ancient Near East*. Oxford (2010) 22-28.
- Akkermans 2013a P. M. M. G. Akkermans, "Living Space, Temporality and Community Segmentation: Interpreting Late Neolithic Settlement in Northern Syria". Eds. O. P. Nieuwenhuys - R. Bernbeck - P. M. M. G. Akkermans - J. Rogasch, *Interpreting the Late Neolithic of Upper Mesopotamia*. Turnhout (2013) 63-75.
- Akkermans 2013b P. M. M. G. Akkermans, "Northern Syria in the Late Neolithic, ca. 6800-5300 BC". Eds. W. Orthmann, P. Matthiae – M. Al-Maqdissi, *Archéologie et Histoire de la Syrie I: La Syrie de l'époque néolithique à l'âge du fer*. Wiesbaden (2013) 17-31.
- Akkermans 2014 P. M. M. G. Akkermans, "Late Neolithic Tell Sabi Abyad in Perspective". Eds. P. M. M. G. Akkermans - M. L. Brüning - H. O. Huigens - O. P. Nieuwenhuys, *Excavations at Late Neolithic Tell Sabi Abyad, Syria: The 1994-1999 Field Seasons*. Turnhout (2014) 247-256.
- Akkermans – Duistermaat 1997 P. M. M. G. Akkermans – K. Duistermaat, "Of Storage and Nomads: The Sealings from Late Neolithic, Sabi Abyad, Syria". *Paléorient* 22/2 (1997) 17-44.
- Akkermans-Schwartz 2004 P. M. M. G. Akkermans - G. M. Schwartz, *The Archaeology of Syria: From Complex Hunter-Gatherers to Early Urban Societies (c. 16 000 – 300 BC)*. Cambridge 2004.
- Akkermans et al. 2015 P. M. M. G. Akkermans, J. van der Plicht, O. P. Nieuwenhuys, A. Russell – A. Kaneda, "Cultural Transformation and the 8.2 ka Event in Upper Mesopotamia". Eds. S. Kerner, R. J. Dann – P. Bansaard, *Climate and Ancient Societies*. Copenhagen (2015) 97-112.
- Arimura 2020 M. Arimura, *The Neolithic Lithic Industry at Tell Ain El-Kerkh*. Oxford 2020.
- Astruc et al. 2007 L. Astruc - B. Gratuze - J. Pelegrin - P. Akkermans, "From production to use: a parcel of obsidian bladelets at Sabi Abyad II". Eds. L. Astruc, D. Binder – F. Briois, *La diversité des systèmes techniques des communautés du Néolithique*

- pré-céramique: vers la caractérisation des comportements sociaux. 5e colloque international sur les industries lithiques du Néolithique pré-céramique*. Antibes 2007.
- Atakuman 2015 Ç. Atakuman, "Domuztepe'de Bulunan Halaf Dönemi Mühürlerinin Tipolojik Özellikleri ve Sosyal İşlevleri". *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* XXXII/1 (2015) 59-92.
- Bader 1993 N. O. Bader, "Summary of the Earliest Agriculturalists of Northern Mesopotamia". Eds. N. Yoffee – J. J. Clark, *Early Stages in the Evolution of Mesopotamian Civilization: Soviet Excavations in Northern Iraq*. Tucson (1993) 63-71.
- Baird 2012 D. Baird, "The Late Epipaleolithic, Neolithic and Chalcolithic of the Anatolian Plateau, 13000-4000 BC". Ed. D. T. Potts, *A Companion to the Archaeology of the Ancient Near East - Volume I*. Chichester (2012) 431-465.
- Barge *et al.* 2018 O. Barge, H. A. Kharanaghi, F. Biglari, B. Moradi, M. Mashkour, M. Tengberg – C. Chataigner, "Diffusion of Anatolian and Caucasian obsidian in the Zagros Mountains and the highlands of Iran: Elements of explanation in 'least cost path' models". *Quaternary International* 467 (2018) 297-322.
- Becker 2013 J. Becker, "Tell Halaf: New Results on the Late Neolithic Period in Northern Syria". Eds. O. P. Nieuwenhuyse, R. Bernbeck, P. M. M. G. Akkermans – J. Rogasch, *Interpreting the Late Neolithic of Upper Mesopotamia*. Turnhout (2013) 455-466
- Becker 2015 J. Becker, "Results about the Halaf and 'Ubaid Periods in Northern Mesopotamia after the Excavations at Tell Tawila and Tell Halaf as well as the Wādī Ḥamar Survey". *Seminar für Orientalische Archäologie und Kunstgeschichte* (2015) 1-7. URL: http://www.orientarch.uni-halle.de/digs/tawila/tawila_results_eng.pdf
- Becker – Helms 2013 J. Becker – T. Helms, "A Halafian Ritual Deposit from Tell Tawila". *Neolithics* I/13 (2013) 24-35.
- Bernbeck – Pollock 2003 R. Bernbeck – S. Pollock, "The Biography of an Early Halaf Village: Fıstıklı Höyük 1999-2000". *Istanbuler Mitteilungen* 53 (2003) 9-77.
- Bernbeck – Nieuwenhuyse 2013 R. Bernbeck – O. Nieuwenhuyse, "Established Paradigms, Current Disputes and Emerging Themes: The State of Research on the Late Neolithic in Upper Mesopotamia". Eds. O. Nieuwenhuyse, R. Bernbeck, P. M. M. G. Akkermans – J. Rogasch, *Interpreting the Late Neolithic of Upper Mesopotamia*. Turnhout (2013) 17-37.
- Biehl 2015 P. F. Biehl, "Climate and Social Change during the Transition between the Late Neolithic and Early Chalcolithic in Central Anatolia". Eds. S. Kerner, R. J. Dann – P. Bansgaard, *Climate and Ancient Societies*. Copenhagen (2015) 113-136.
- Bressy *et al.* 2005 C. Bressy, G. Poupeau – K. A. Yener, "Cultural interactions during the Ubaid and Halaf periods: Tell Kurdu (Amuq Valley, Turkey) obsidian sourcing". *Journal of Archaeological Science* 32 (2005) 1560-1565.
- Butterlin 2012 P. Butterlin, "Abd el-Masih Hanna Baghdo, Lutz Martin, Mirko Novak & Winfried Orthmann, Augrabungen auf dem Tell Halaf in Nordost-Syrien: Teil I. Vorberichte über die erste und zweite syrisch-deutsche Grabungskampagne auf dem Tell Halaf (Recension)". *Syria* 89 (2012) 417-419.
- Caldwell 1964 J. Caldwell, "Interaction Spheres in Prehistory". Eds. J. Caldwell – R. Hall,

- Hopewellian Studies*. Springfield (1964) 133-143.
- Campbell 1992 S. Campbell, "The Halaf Period in Iraq: Old Sites and New". *The Biblical Archaeologist* LV/4 (1992) 182-187.
- Campbell 2000 S. Campbell, "The Burnt House at Arpachiyah: A Reexamination". *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 318 (200) 1-40.
- Campbell 2007 S. Campbell, "Rethinking Halaf Chronologies". *Paléorient* XXXIII/1 (2007) 103-136.
- Carter 2010 E. Carter, "The Glyptic of the Middle-Late Halaf Period at Domuztepe, Turkey (ca. 5755-5450 BC)". *Paléorient* XXXVI/1 (2010) 159-177.
- Castro-Gessner 2010 A. G. Castro-Gessner, "The Practice of Decorating Late Neolithic Pottery in Northern Mesopotamia". Eds. S. R. Steadman – J. C. Ross. *Agency and Identity in the Ancient Near East - New Paths Forward*. London (2010) 99-116.
- Castro-Gessner 2011 A. G. Castro-Gessner, "A Brief Overview of the Halaf Tradition". Eds. S. R. Steadman – G. McMahon, *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia*. New York (2011) 777-795.
- Castro-Gessner 2013 G. Castro-Gessner, "Sequencing Practices, Revealing Traditions: A Case Study on Painters' Brushwork". Eds. O. Nieuwenhuys, R. Bernbeck, P. M. M. G. Akkermans – J. Rogasch, *Interpreting the Late Neolithic of Upper Mesopotamia*. Turnhout (2013) 125-134.
- Charvát 2002 P. Charvát, *Mesopotamia before History*. London 2002.
- Charvát 2013 P. Charvát, *The Birth of the State: Ancient Egypt, Mesopotamia, India and China* (translated in English by Daniel Morgan). Prag 2013.
- Cholidis – Martin 2002 N. Cholidis – L. Martin, *Der Tell Halaf und sein Ausgräber Max Freiherr von Oppenheim: Kopfhoch! Mut hoch! Und Humor hoch!* Mainz 2002.
- Coşkunsu 2011 G. Coşkunsu, "Flint and obsidian industry of Mezraa-Teleilat (Urfa, south-east Anatolia), PPN-PN". Eds. E. S. C. Healey – O. Maeda, *The State of the Stone: Terminologies, Continuities and Contexts in Near Eastern Lithics*. Berlin (2011) 385-394.
- Cruells 2008 W. Cruells, "The Proto-Halaf: Origins, definition, regional framework and chronology". Eds. J. M. Córdoba, M. Molist, C. Pérez Aparicio, I. Rubio de Miguel – S. M. Lillo, *Proceedings of the 5th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East, Madrid, April 3-8 2006*. Madrid (2008) 671-689.
- Cruells – Nieuwenhuys 2004 W. Cruells – O. Nieuwenhuys, "The Proto-Halaf Period in Syria: New sites, New data". *Paléorient* 30/1 (2004) 47-68.
- Cruells et al. 2013 W. Cruells - 9 co-authors, "Chagar Bazar in Northeastern Syria: Recent Work". Eds. O. P. Nieuwenhuys - R. Bernbeck - P. M. M. G. Akkermans - J. Rogasch, *Interpreting the Late Neolithic of Upper Mesopotamia*. Turnhout (2013) 467-478.
- Çalışkan-Kılıç et al. 2017 N. Çalışkan-Kılıç, S. Kılıç – H. Çalışkan Akgül, "An Archaeometric Study of Provenance and Firing Technology of Halaf Pottery from Tilkitepe (Eastern Turkey)". *Mediterranean Archaeology and Archaeometry* XVII/2 (2017) 35-48.
- Çiçekdağı 2015 C. Çiçekdağı, "Aristoteles'in Peri Hermeneias (Yorum Üzerine) Eserinin 9. Bölümü Üzerine Bir Yorum Denemesi: 'Geleceğe Ait Olumsal Önermeler'. *Dört Öge* IV/8 (2015) 23-61.
- Davidson 1977 T. E. Davidson, *Regional Variation within the Halaf Ceramic Tradition*.

- Edinburgh 1977.
- Duistermaat 2010 K. Duistermaat, "Administration in Neolithic societies? The first use of seals in Syria and some considerations on seal owners, seal use and private property". Ed. W. Müller, *Die Bedeutung der minoischen und mykenischen Siegel*. Mainz am Rhein (2010) 167-182.
- Düring 2016 B. S. Düring, "The 8.2 Event and the Neolithic Expansion in Western Anatolia". Eds. P. F. Biehl – O. P. Nieuwenhuys, *Climate and Cultural Change in Prehistoric Europe and the Near East*. Albany (2016) 135-150.
- Fletcher 2008 A. Fletcher, "Ceramic Styles at Domuztepe: Evidence for Social Interaction in the Late Neolithic". Eds. H. Kühne, R. M. Czichon – F. J. Kreppner, *Proceedings of the 4th International Congress of the Archaeology of the Ancient Near East: 29 March - 3 April 2004, Freie Universität Berlin*. Wiesbaden (2008) 111-124.
- Fletcher 2016 A. Fletcher, "Uniformity and Diversity in the Later Neolithic of the Middle East". Eds. L. Amkreutz - F. Haack - D. Hofmann - I. van Luijk, *Something Out of the Ordinary? Interpreting Diversity in the Early Neolithic Linearbandkeramik and Beyond*. Newcastle upon Tyne (2016) 427-453.
- Flohr *et al.* 2016 P. Flohr – D. Fleitmann, R. Matthews, W. Matthews – S. Black, "Evidence of resilience to past climate change in Southwest Asia: Early farming communities and the 9.2 and 8.2 ka events". *Quaternary Science Reviews* 136 (2016) 23-39.
- Fortin 1999 M. Fortin, *Syria: Land of Civilizations*. Montreal 1999.
- Frangipane 2007 M. Frangipane, "Different types of egalitarian societies and the development of inequality in early Mesopotamia". *World Archaeology* 39/2 (2007) 151-176.
- Gallet *et al.* 2015 Y. Gallet - 8 co-authors, "New Late Neolithic (c. 7000-5000 BC) archeointensity data from Syria. Reconstructing 9000 years of archeomagnetic field intensity variations in the Middle East". *Physics of the Earth and Planetary Interiors* 238 (2015) 89-103.
- Giddens 1979 A. Giddens, *Central Problems in Social Theory*. London 1979.
- Gómez Bach *et al.* 2016 A. Gómez Bach, W. Cruells – M. Molist, "Sharing spheres of interaction in the 6th millennium cal. BC.: Halaf communities and beyond". *Paléorient* XLII/2 (2016) 117-133.
- Grimbergen 2016 L. Grimbergen, *The Social Use of Animals in the Halaf Period: On the meaning of animal remains and animal representation*. Master thesis, University of Leiden. Leiden 2016.
- Grossman – Hinman 2013 K. Grossman – M. Hinman, "Rethinking Halaf and Ubaid Animal Economies: Hunting and Herding at Tell Zeidan (Syria)". *Paléorient* 39/2 (2013) 201-219.
- Guilaine 2005 J. Guilaine, "La Protohistoire ancienne de la Méditerranée: Îles et continents (suite et fin)". *Civilisation de l'Europe au Néolithique et à l'Âge du Bronze* (Guilaine'in 2004-2005 öğretim yılında Collège de France'ta verdiği derslerin özeti). Paris (2005) 523-543.
- Hamdan – Smets 2013 I. Hamdan - S. Smets, "Climate Change Impact on WANA: Key Researchable Issues and Proposed Measures". Eds. M. V. K. Sivakumar, R. Lal, R. Selvaraju – I. Hamdan, *Climate Change and Food Security in West Asia and North Africa*. Dordrecht (2013) 147-160.

- Healey 2007 E. Healey, "Obsidian as an indicator of inter-regional contacts and exchange: three case-studies from the Halaf period". *Anatolian Studies* 57 (2007) 171-189.
- Healey – Campbell 2014 E. Healey – S. Campbell, "Producing adornment: Evidence of different levels of expertise in the production of obsidian items of adornment at two late Neolithic communities in northern Mesopotamia". *Journal of Lithic Studies* I/2 (2014) 79-99.
- Hijara *et al.* 1980 I. Hijara, J. P. N. Watson – R. N. L. B. Hubbard, "Arpachiyah 1976". *Iraq* 42 (1980) 131-154.
- Hodder 2012 I. Hodder, "Çatalhöyük: A Summary of Recent Work Concerning Architecture". Ed. B. Söğüt, *Stratonikeia'dan Lagina'ya: Ahmet Adil Tirpan Armağanı*. İstanbul (2012) 303-314.
- Hole *et al.* 1969 F. Hole, K. V. Flannery – J. A. Neely, *Prehistory and Human Ecology on the Deh Luran Plain: An Early Village Sequence from Khuzistan, Iran*. Ann Arbor 1969.
- Holmes *et al.* 2016 Holmes – 11 co-authors, "Lake isotope records of the 8200-year cooling event in western Ireland: Comparison with model simulations". *Quaternary Science Reviews* 131 B (2016) 341-349.
- Iamoni 2016 M. Iamoni, "Larger site, better life? Site dimensions and the path to socio-economic complexity in Upper Mesopotamia across the Halaf and Ubaid periods". Ed. M. Iamoni, *Trajectories of Complexity: Socio-economic Dynamics in Upper Mesopotamia in the Neolithic and Chalcolithic Periods*. Wiesbaden (2016) 57-83.
- İpek 2018 B. İpek, "Halaf Kültürünün Yukarı Dicle Bölgesindeki Yayılımı". Eds. İ. Özcoşar, A. Karakaş, M. Öztürk – Z. Polat, *İlk Çağlardan Osmanlıya Diyarbakır*. İstanbul (2018) 29-51.
- İpek 2019 B. İpek, *Figural Motifs on Halaf Pottery: An Iconographical Study of Late Neolithic Society in Northern Mesopotamia*. Master thesis, İhsan Doğramacı Bilkent University. Ankara 2016.
- Kemp 1986 B. J. Kemp, "Large Middle Kingdom Granary Buildings (and the archaeology of administration)". *Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde* 113 (1986) 120-136.
- Kendall *et al.* 2008 R. A. Kendall, J. X. Mitrovica, G. A. Milne, T. E. Törnqvist – Y. Li, "The sea-level fingerprint of the 8.2 ka climate event". *Geology* 36 (2008) 423-426.
- Kodaş – Erdoğan 2018 E. Kodaş – N. Erdoğan, "Boncuklu Tarla 2017 Yılı Kazıları". Ed. A. Özme, 40. *Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt, 07-11 Mayıs 2017, Çanakkale*. Ankara 2019.
- Kuzmin 2017 Y. V. Kuzmin, "Obsidian as a commodity to investigate human migrations in the Upper Paleolithic, Neolithic, and Paleometal of Northeast Asia". *Quaternary International* 442 (2017) 5-11.
- le Mière – Picon 1987 M. Le Mière – M. Picon, "Productions locales et circulation des céramiques au VIe millénaire, au Proche-Orient". *Paléorient* 13/2 (1987) 133-147.
- Lee – Kim 2015 G. K. Lee – J. C. Kim, "Obsidians from the Sinbuk archaeological site in Korea - Evidences for strait crossing and long-distance exchange of raw material in Paleolithic Age". *Journal of Archaeological Science: Reports* 2 (2015) 458-466.

- Lev-Yadun *et al.* 2000 S. Lev-Yadun, A. Gopher – S. Abbo, “The Cradle of Agriculture”. *Science* 288 (2000) 1602-1603.
- Liverani 2014 M. Liverani, *The Ancient Near East: History, Society and Economy*, Translated by S. Tabatabai. Oxon 2014.
- Maisels 1993a C. K. Maisels, *The Emergence of Civilization: From Hunting and Gathering to Agriculture, Cities and the State in the Near East* (revised paperback edition). London 1993a.
- Maisels 1993b C. K. Maisels, *The Near East: Archaeology in the ‘Cradle of Civilization’*. London 1993b.
- Maisels 2001 C. K. Maisels, *Early Civilizations of the Old World*. London 2001.
- Mann 1986 M. Mann, *The Sources of Social Power*. Cambridge 1986.
- Matthews 2002 R. Matthews, “Halafian”. Eds. P. N. Peregrine – M. Ember, *Encyclopedia of Prehistory, Volume 8: South and Southwest Asia*. New York (2002) 160-195.
- McCorriston 1992 J. McCorriston, “The Halaf Environment and Human Activities in the Khabur Drainage, Syria”. *Journal of Field Archaeology* 19/3 (1992) 315-333.
- McMahon 2005 A. McMahon, “From Sedentism to States, 10000 – 3000 BCE”. Eds. D. C. Snell, *A Companion to the Ancient Near East*. Oxford (2005) 20-33.
- Milevski *et al.* 2016 I. Milevski, N. Getzov, E. Galili, A. Yaroshevich – L. K. Horwitz, “Iconographic motifs from the 6th-5th millennia BC in the Levant and Mesopotamia: Clued for cultural connections and existence of an interaction sphere”. *Paléorient* XLII/2 (2016) 135-149.
- Miyake 1998 Y. Miyake, “New light on middle Halaf period: Halaf chronology revised”. Eds. A. Tsuneki *et al.*, *Excavations at Tell Umm Qseir in Middle Khabur Valley, North Syria. Report of the 1996 Season I*. Tsukuba (1998) 177-88.
- Moore 2012 J. D. Moore, *The Prehistory of Home*. Berkeley 2012.
- Morandi-Bonacossi – Iamoni 2015 D. Morandi-Bonacossi – M. Iamoni, “Landscape and Settlement in the Eastern Upper Iraqi Tigris and Navkur Plains: The Land of Niveveh Archaeological Project, Seasons 2012-2013”. *Iraq* 77 (2015) 9-39.
- Munchaev 1993 R. M. Munchaev, “Some Problems in the Archaeology of Mesopotamia in Light of Recent Research by the Soviet Expedition to Iraq”. Eds. N. Yoffee - J. J. Clark, *Early Stages in the Evolution of Mesopotamian Civilization: Soviet Excavations in Northern Iraq*. Tucson (1993) 249-255.
- Mühl – Nieuwenhuys 2016 S. Mühl – O. P. Nieuwenhuys, “Halaf and Ubaid period settlement: a view from the Central Zagros Piedmont”. Ed. M. Iamoni, *Trajectories of Complexity: Socio-economic Dynamics in Upper Mesopotamia in the Neolithic and Chalcolithic Periods*. Wiesbaden (2016) 27-56.
- Nesbitt 2002 M. Nesbitt, “When and where did domesticated cereals first occur in southwest Asia?”. Eds. R. T. J. Cappers – S. Bottema, *The Dawn of Farming in the Near East*. Berlin (2002) 113-132.
- Niemi 2016 T. Niemi, *Near Eastern Tokens: A Contextual Analysis of Near Eastern Tokens from the 7th to the 4th Millennium BC*. Master thesis, Bergen University. Bergen / Norway 2016.
- Nieuwenhuys 2007 O. P. Nieuwenhuys, *Plain and Painted Pottery: The Rise of Neolithic Ceramic Styles on the Syrian and Northern Mesopotamian Plains*. Turnhout 2007.
- Nieuwenhuys 2008 O. Nieuwenhuys, “Feasting in the Steppe - Late Neolithic Ceramic Change

- and the Rise of the Halaf". Eds. J. M. Córdoba - M. Molist - M. C. Pérez - I. Rubio - S. Martínez, *Proceedings of the 5th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East, Vol. III*. Madrid (2008) 691-708.
- Nieuwenhuysen 2009 O. Nieuwenhuysen, "The 'painted pottery revolution': emulation, ceramic innovation and the Early Halaf in northern Syria". Eds. L. Astruc - A. Gaulon - L. Salanova, *Méthodes d'approche des premières productions céramiques: Étude de Cas dans les Balkans et au Levant*. Rahden (2009) 81-91.
- Nieuwenhuysen 2017 O. P. Nieuwenhuysen, "Globalizing the Halaf". Ed. T. Hodos, *The Routledge Handbook of Archaeology and Globalization*. Oxon (2017) 839-855.
- Nieuwenhuysen et al. 2001 O. Nieuwenhuysen, L. Jacobs, B. van As, T. Broekmans - A. M. Adriaens, "Making Samarra Fine Ware - Technological Observations on Ceramics from Tell Baghouz (Syria)" *Paléorient* 27/1 (2001) 147-165.
- Nieuwenhuysen et al. 2016a O. P. Nieuwenhuysen, T. Odaka, A. Kaneda, S. Mühl, K. Rasheed - M. Altaweel, "Revisiting Tell Begum: A prehistoric site in the Shahrizor Plain, Iraq Kurdistan". *Iraq* 78 (2016a) 103-135.
- Nieuwenhuysen et al. 2016b O. P. Nieuwenhuysen, T. Odaka - S. Mühl, "Halaf Settlement in the Iraq Kurdistan: the Shahrizor Survey Project". Eds. K. Kopanias - J. MacGinnis. *The Archaeology of the Kurdistan Region of Iraq and Adjacent Regions*. Oxford (2016b) 257-266.
- Nieuwenhuysen et al. 2016c O. Nieuwenhuysen, P. Akkermans, J. van der Plicht, A. Russell - A. Kaneda, "The 8.2 Event in Upper Mesopotamia". Eds. P. F. Biehl - O. P. Nieuwenhuysen, *Climate and Cultural Change in Prehistoric Europe and the Near East*. Albany (2016) 67-93.
- Nishiaki 1990 Y. Nishiaki, "Corner-Thinned Blades: A New Obsidian Tool Type from a Pottery Neolithic Mound in the Khabur Basin, Syria". *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 280 (1990) 5-14.
- Nishiaki 1993 Y. Nishiaki, "Anatolian Obsidian and the Neolithic Obsidian Industries of North Syria: A Preliminary Review". Eds. H. I. H. Prince Takahito Mikasa, *Essays on Anatolian Archaeology*. Wiesbaden (1993) 140-160.
- Nishiaki 2011 Y. Nishiaki, "Preliminary notes on the Pre-Pottery and Pottery Neolithic lithics from Tell Seker al-Aheimar, the upper Khabur: the 2000-2001 seasons". Eds. E. Healey - S. Campbell - O. Maeda, *The State of the Stone: Terminologies, Continuities and Contexts in Near Eastern Lithics*. Berlin (2011) 457-464.
- Odaka 2013 T. Odaka, "Neolithic pottery in the northern Levant and its relations to the east". Eds. Y. Nishiaki - K. Kashima - M. Verhoeven, *Neolithic Archaeology in the Khabur Valley, Upper Mesopotamia and Beyond*. Berlin (2013) 205-217.
- Oram - de Haan 1995 P. A. Oram - C. de Haan, *Technologies for Rainfed Agriculture in Mediterranean Climates*. Washington, D.C. 1995.
- Özbal 2010 R. Özbal, "A Comparative Look at Halaf and Ubaid Social Complexity and the Tell Kurdu Case". *Tüba-Ar* 13 (2010) 39-59.
- Özbal 2011 R. Özbal, "The Chalcolithic of Southeast Anatolia". Eds. S. R. Steadman - G. McMahon, *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia (10000 - 323 BCE)*. New York (2011) 174-204.
- Özbal et al. 2011 H. Özbal, A. Türkecul-Bıyık, L. Thissen, T. Doğan, F. Gerritsen - R. Özbal, "Sütçülerin Öncüleri: Barcın Höyük Keramiklerinde Süt Kalıntıları". 26. *Ar-*

- keometri Sonuçları Toplantısı*. Ankara (2011) 307-317.
- Özbaşaran 2011 M. Özbaşaran, "The Neolithic on the Plateau". Eds. S. R. Steadman – G. McMahon, *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia (10000 - 323 BCE)*. New York (2011) 99-124.
- Palumbi 2011 G. Palumbi, "The Chalcolithic of Eastern Anatolia". Eds. S. R. Steadman – G. McMahon. *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia (10000 – 323 BCE)*. New York (2011) 205-226.
- Parlıtı 2011 U. Parlıtı, *Mezopotamya'da Halaf Seramikleri ve Önyasya'da Yayılım Alanlarının İncelenmesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi. Adana 2011.
- Peters *et al.* 2005 J. Peters, A. von den Driesch – D. Helmer, "The upper Euphrates-Tigris basin: cradle of agro-pastoralism?". Eds. J.-D. Vigne *et al.*, *The First Steps of Animal Domestication: New archaeozoological approaches*. Oxford (2005) 96-124.
- Petrova 2012 N. Yu. Petrova, "A technological study of Hassuna culture ceramics (Yarım Tepe I settlement)". *Documenta Praehistorica* 39 (2012) 75-82.
- Price – Arbuckle 2013 M. D. Price – B. S. Arbuckle, "Early Pig Management in the Zagros Flanks: Reanalysis of the Fauna from Neolithic Jarmo, Northern Iraq". *International Journal of Osteoarchaeology* 25/4 (2013) 441-453.
- Potts 1999 D. T. Potts, *The Archaeology of Elam: Formation and Transformation of an Ancient Iranian State*. Cambridge 1999.
- Salisbury – Bácsmegi 2013 R. B. Salisbury – G. Bácsmegi, "Resilience in the Neolithic: How People May Have Mitigated Environmental Change in Prehistory". *Anthropologie* LI/2 (2013) 143-155.
- Sarıaltun 2011 S. Sarıaltun, "A Halaf settlement at Kerküşti Höyük". Eds. O. P. Nieuwenhuyse, R. Bernbeck, P. M. M. G. Akkermans – J. Rogasch, *Interpreting the Late Neolithic of Upper Mesopotamia*. Turnhout (2011) 503-512.
- Sarıaltun – Erim-Özdoğan 2011 S. Sarıaltun – A. Erim-Özdoğan, "Studies on the Halaf Pottery of the Kerküşti Höyük". *Anatolia Antiqua* 19 (2011) 39-52.
- Schechter *et al.* 2013 H. C. Schechter, O. Marder, R. Barkai, N. Getzov – A. Gopher, "The obsidian assemblage from Neolithic Hagoshrim, Israel: pressure technology and cultural influence". Eds. F. Borrell, J. J. Ibáñez – M. Molist, *Stone Tools in Transition: From Hunter-Gatherers to Farming Societies in the Near East*. Bellaterra (2013) 509-527.
- Schmandt-Besserat 2006 D. Schmandt-Besserat, "The Interface between writing and art: the seals of Tepe Gawra". *Syria* 83 (2006) 183-194.
- Shennan 1989 S. J. Shennan, "Introduction: Archaeological Approaches to Cultural Identity". Ed. S. Shennan, *Archaeological Approaches to Cultural Identity*. London (1989) 1-32.
- Simmons 2010 A. H. Simmons, *The Neolithic Revolution in the Near East: Transforming the Human Landscape* (with a foreword by Ofer Bar-Yosef). Tucson 2010.
- Stein 2010 G. J. Stein, "Local Identities and Interaction Spheres: Modeling Regional Variation in the Ubaid Horizon". Eds. R. A. Carter – G. Philip, *Beyond the Ubaid: Transformation and Integration in the Late Prehistoric Societies of the Middle East*. Chicago (2010) 23-44.
- Stein – Özbal 2007 G. J. Stein – R. Özbal, "A Tale of Two Oikumenai: Variation in the Expan-

- sionary Dynamics of 'Ubaid and Uruk Mesopotamia". Eds. E. C. Stone, *Settlement and Society: Essays Dedicated to Robert McCormick Adams*. Los Angeles (2007) 329-342.
- Stern 2018 C. R. Stern, "Obsidian sources and distribution in Patagonia, southernmost South America". *Quaternary International* 468 (2018) 190-205.
- Spataro – Fletcher 2010 M. Spataro – A. Fletcher, "Centralization or Regional Identity in the Halaf Period? Examining Interactions within Fine Painted Ware Production". *Paléorient* XXXVI/2 (2010) 91-116.
- Tatlıcan – Çeğin 2007 Ü. Tatlıcan – G. Çeğin G., "Bourdieu ve Giddens: Habitus veya Yapının İkiliği". Eds. G. Çeğin, E. Göker, A. Arlı – Ü. Tatlıcan, *Ocak ve Zanaat: Pierre Bourdieu Derlemesi*. İstanbul (2007) 303-366.
- Tekin 2015 H. Tekin, "Yukarı Mezopotamya Geç Neolitikinde (Hassuna, Samarra, Halaf) Terminoloji ve Kronoloji Sorunları". *Anadolu Prehistorya Araştırmaları Dergisi* 1 (2015) 89-112.
- Tekin 2017 H. Tekin, *Tarihöncesinde Mezopotamya: Yeni Yaklaşımlar, Yeni Yorumlar ve Yeni Kronoloji*. Ankara 2017.
- Tsuneki 2017 A. Tsuneki, "Introduction: The Aim of *Study of Ancient West Asian Civilization*". Eds. A. Tsuneki – S. Yamada – K. Hisada, *Ancient West Asian Civilization: Geoenvironment and Society in the Pre-Islamic Middle East*. Singapore (2017) 1-11.
- van Zeist – Bakker-Heeres 1984 W. van Zeist – J. A. H. Bakker-Heeres, "Archaeobotanical Studies in the Levant - 2: Neolithic and Halaf levels at Ras Shamra". *Palaeohistoria* 26 (1984) 151-170.
- Yalçın 2017 Ü. Yalçın, "The Beginnings of Metal Use in West Asia". Eds. A. Tsuneki, S. Yamada – K. Hisada, *Ancient West Asian Civilization: Geoenvironment and Society in the Pre-Islamic Middle East*. Singapore 2017.
- Vila 2006 E. Vila, "Données archéo-zoologique de la période Halaf à l'Âge du Fer". Eds. B. Lion – C. Michel, *De la domestication au tabou: Le cas des suidés au Proche-Orient ancien*. Paris (2006) 137-153.
- Watson – LeBlanc 1990 P. J. Watson - S. A. LeBlanc, *Girikihacıyan: A Halafian Site in Southeastern Turkey*. Los Angeles 1990.
- Weiss 1991 H. Weiss, "Archaeology in Syria". *American Journal of Archaeology* XCV/4 (1991) 683-740.
- Weiss *et al.* 2006 E. Weiss, M. E. Kislev – A. Hartmann, "Autonomous Cultivation before Domestication". *Science* 312 (2006) 1608-1610.
- Wilkinson *et al.* 2014 T. J. Wilkinson, G. Philip, J. Bradbury, R. Dunford, D. Donoghue, N. Galitsatos, D. Lawrence, A. Ricci – S. L. Smith, "Contextualizing Early Urbanization: Settlement Cores, Early States and Agro-pastoral Strategies in the Fertile Crescent During the Fourth and Third Millennia BC". *Journal of World Prehistory* 27/1 (2014) 43-109.
- Zeder 1994 M. A. Zeder, "After the Revolution: Post-Neolithic Subsistence in Northern Mesopotamia". *American Anthropologist* 96/1 (1994) 97-126.

